

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission

BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERAP, No 1177

विधानपारिजातः ।

THE VIDYĀNA-PĀRIJĀTA

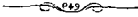
EDITED BY
PANDITA TARAPRASĀNNA VIDYĀRĀTNA
Professor, Sanskrit College, Calcutta
VOL. II FASCICULUS I

CALCUTTA

PRINTED BY ŚĪSĪNĪCĀNA KĀTIRĀTNA BHĀṬṬĀCĀRYA
AT THE GURĪĀ VIDYĀRĀTNA PRESS,
21, GURĪĀ VIDYĀRĀTNA'S LANE,

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET
1907

विधानपारिजातः ।

तृतीयः स्तवकः ।

(प्रथमखण्डात्परम्)

अथ विवाहे उपनयने वा उपक्रान्ते यदि कुमारस्य
बधूवरयोर्वा माता रजस्रला तदा विधानमुच्यते ।

तथा च शान्तिपटले ।

विवाहे व्रतवन्धे च माता यस्य रजस्रला ।
सृत्युष जडता ज्ञेया क्रमान्मनुजसप्तम ।
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि सर्वेषां हितकारिणीम् ॥
यस्मिन् दिने समुत्पन्नं मातुर्दोषकर रजः ।
तस्माद्दिनात्समारभ्य कुर्यान्मृत्युञ्जयं* जपम् ॥
चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते पञ्चमे वा समाहितः ।

* मृत्युञ्जय मन्त्रत्रयमनु प्रथमखण्डस्य १०० श्लोके प्रदक्षितम् ।

कुर्याच्छिवार्चनं विद्वान् पायसेन यथाविधि ॥
 मण्डकैः पूरकैश्चापि तण्डुलैः शर्कराम्बितैः ।
 भक्षेन घृतयुक्तेन पक्वाद्यैः पूजयेच्छिवम् ॥
 अधस्ताल्लिङ्गतः काव्यां पूरकैर्मोदकैस्तथा ।
 भक्तस्य परिधिं कृत्वा पायसेनार्चयेच्छिवम् ॥
 दीपान् पीडगमस्त्याकानाज्यप्रव्यलितान् शुभान् ।
 अर्पयेद्देवदेवाय उपचारैः समन्वितान् ॥
 प्रार्थ्यं पूरयस्त्रेणऽऽमृत्युर्वीं गृहमाविशेत् ।
 तत्र स्थण्डिलमाधाय इवनद्धारयेद्बुधः ॥
 अग्निमोल्लेति मन्त्रेण^१ शुद्धयादयुत सुधी ।
 पायसेनैव साज्येन स्वगृह्णोक्तविधानतः ॥
 वर्षयेत्सप्तजिह्वस्य सप्तजिह्वा नरेश्वर ।
 कराली लोहिता श्वेता महत्पूर्वा च लोहिता ।
 पीता च पद्मरागा च सुवर्णाख्या तथैव च ॥
 लोहिता पूर्वतो ज्ञेया महत्पूर्वा शुचेर्दिशि ।
 सुवर्णाणां दक्षिणे ज्ञेया पद्मरागा च नैर्ऋते ॥
 श्वेता तु वारुणे भागे पीता वायोर्दिशि स्मृता ।
 ऐशान्या (दिशि) दिव्यं विख्याता या जिह्वा जातवेदसः ॥
 सुवर्णां मध्यभागे स्यात्किञ्चिद्सुसुमनीषिण^२ ।
 कराली नाम सा ज्ञेया तथा रक्षासि तोपथेत् ॥

१. मयमखण्डस्य १८१।१८३।१८६ इत्येवु मदर्शितम् ।

२. मयमखण्डस्य ११० पठे पदर्शितम् ।

तृतीयः सूक्तः ।

लोहितायां पिशाचांश्च यज्ञे विद्वान् ऋतुक्रती । १
महालोहितया पद्मया तृप्तिमायाति शाश्वतीम् ॥
सुवर्णया यमो देवः पद्मगाः पद्मरागया ।
श्वेतया ऋहदेवाश्च पीतया चेटकादयः ॥

अथ जिह्वास्तोत्रम् स्कान्दे ।

नमस्ते रसने देवि तपनस्य करालिनि ।
हुते^१ त्वयि समश्नन्ति राक्षसा बलदर्पिताः ॥
नमस्ते लोहिते जिह्वे ज्वलनस्य सुशीभने ।
पिशाचास्तृप्तिमायान्ति हुते त्वयि हविष्यके ॥
नमस्ते रसने देवि महालोहितसन्नके ।
हुते त्वयि समश्नन्ति यक्षगन्धर्वकिन्नराः ॥
नमस्ते वोतिहोषस्य सुवर्णरसने शुभे ।
त्वयि तृप्ते यमो देवि ददाति विपुलं सुखम् ॥
पद्मरागे नमस्तुभ्यं देवपद्मगतर्पणे ।
जायते शाश्वत^२ देवि हुते त्वयि हुताशने ॥
ग्रहाणां तर्पणं देवि कुरु जिह्वे हविर्भुज ।
हुते हविसि विप्रैश्च ग्रहदृष्टिर्भवेदिह ॥
चेटकाः ^३ इमदेवस्य समस्ता. कुलदेवताः ।
पीताया हवने जाते तृप्तिमायान्ति शाश्वतीम् ॥

१ हुते इति चार्थे, हुताशानिति पाठो युक्तः, रसनाशब्दस्य लोलोडत्वात् ।

२ सर्वशानिति शेषः ।

इति जिह्वाच्युतिं कृत्वा समाप्य विधिवहुतिम् ।
 अभिषेकं ततः कुर्यादुदक्याः सूनुना सह ॥
 ततश्च दक्षिणा दत्त्वा आचार्याय मनोपिणि ।
 अन्वेष्यो ब्राह्मणेभ्यश्च यथाशक्ति क्षमापयेत् ॥
 कस्मैचिन्नशुकं दद्यात् सोपधानं सदक्षिणम् ।
 प्रेतराजं समुद्दिश्य मन्त्रेणानेन सत्तम ॥

मन्त्रो यथा ।

नमस्ते धर्मराजाय देवदेवाय ते नमः ।
 मञ्जुकस्यास्य दानेन प्रीतो भव मम प्रभो ॥
 यस्मिन् वस्त्रे रजो दृष्टं तद्दासस्तु परित्यजेत् ।
 अपरं वस्त्रमादाय ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
 एवङ्गते विधानेऽस्मिन् विघ्ना नश्यन्ति तत्क्षणात् ।
 नन्दन्ते सुखसन्तानैः सह मावा निजे गृहे ।
 अकृत्वैतद्विवाहो यः स लभेद्दुःखमेव च ॥

इति विधानमालाया विवाहे रजोदोषशान्तिविधानम् ।

संग्रहे तु प्रकारान्तरमुक्तं यथा ।

प्रातमभ्युदययाहं पुत्रसंस्कारकर्मणि ।
 पत्नी रजस्वला चेत्स्यान्न कुर्यात्तत्पिता तदा ॥
 अनामं समुहर्त्तस्य रजोदोषे ह्युपस्थिते ।
 यिय मन्मूज्य विधिवत्ततो मङ्गलमाचरेत् ॥

बीलादावपि एवमेव ज्ञेयम् । सङ्घटे तु हृदयतिना एवमीवोक्तम् ।

तृतीयः सूक्तः ।

अथ विधिवत्कन्यावरणमारभ्य चिराच्चादिव्रतममाप्तिपर्यन्तं
मध्यवर्त्तिनि काले अशौचप्राप्तौ तदपोह्य सद्यःशौचमाह चन्द्रिका-
कारः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च यज्ञियं कर्म कुर्व्वेताम् ।

सचिव्रतिव्रह्मचारिदाढव्रह्मविदां तथा ॥

दाने वि(हारे)वाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे ।

आपद्वापि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥ इति ।

ऋत्विजामिति ।

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मन्त्रान् ।

यः करोति व्रतो यस्य स तस्य त्विगिहोच्यते ॥

इति मनूक्तवरणसंस्कारसंस्कृतानां तत्रयोगपरि(वरण)समाप्तिपर्यन्तं
ऋत्विजां दीर्घकालाशौचप्राप्ते(मध्ये)ऽपि सद्यःशौचं विधीयते इति
सम्बन्धः । दीक्षितानामिति । दीक्षणीयेष्व्यादिसंस्कारवतां यज-
मानानां दीक्षणात् प्रभृति अवभृथस्नानपर्यन्तं दीर्घकालाशौचमध्ये
सद्यःशौचं कथ्यते ।

तद्दृष्टहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे ।

स्नानं त्ववभृथे यावत्तावत्तस्य न विद्यतेः ॥

इति ब्रह्मवचनात् ।

सचिव्रतिदाढव्रह्मचार्याः मङ्गूहे दर्शिताः । तथाहि ।

सत्री गृहीतनियमो यच्चदानिवदीक्षितः ।

चान्द्रायणाद्यनुष्ठाता व्रती त्वन्नह्नचार्यपि ॥

शादे च कृतसङ्कल्पो व्रतो भोक्ता च कीर्तितः ।

दाता नित्यमनादाता वानप्रस्थोऽथ कीर्तितः ॥ इति ।

ब्रह्मचारिव्रह्मविदौ प्रसिद्धौ । दाने तुलापुरपादौ, व्याधिपरि-
हारार्थं दाने वा । विवाहः प्रसिद्धः । यज्ञे संभृतसम्भारस्य,
यान्तान्तरासम्भवे देशोपद्रवे महत्यामापदि च एतेष्वपि दोर्घाशौच-
वाधेन सद्यःशौचं विधीयते इत्यनुपद्रवः । तथाच कन्यादातुः
प्रतिगृहीतुश्च कन्यावरणप्रभृति विवाहमंस्कारनिष्पत्तिपर्यन्तं दीर्घ-
कालाशौचप्राप्तावपि सद्यःशौचं द्रष्टव्यम् ।

ऋत्यन्तरेऽपि ।

नरेन्द्रसचिव्रतिनां विवाहोपप्लवादिषु ।

सद्यःशौचं समाख्यातं तत्तत्कार्यं विशेषतः ॥ इति ।

तत्तत्कार्यं इति विशेषणाभिधानाद्देवदेवादिकर्मसु आशौचं दीर्घ-
मस्येव । तच्च सद्यःशौचविधानाभावात्, यावद्वचनं वाचनिक-
मिति न्यायाच्च ।

यत्तु पैठिनसिक्चनम् ।

विवाहव्रतयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं कुर्यात्कामं यन्नादि कारयेत् ॥

ब्राह्मेऽपि ।

अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि ।

शास्त्रे च पित्र्यज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत् ॥

तृतीयः श्लोकः ।

तदेतदुपक्रान्तयन्नादिकर्मविषयं द्रष्टव्यम् ।

तथाच बृहस्पतिः ।

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

पूर्वसङ्घल्पितार्थे(त्रे)षु न दोषः परिकीर्तितः ॥

साधवीये ।

प्रारम्भाद्याम्बिवाहस्य माता यदि रजस्वला ।

निवृत्तिस्तस्य कर्त्तव्या सहत्वश्रुतिचोदनान् ॥

ब्राह्मेऽपि ।

अङ्गुरार्षणमारभ्य ऋत्विजां वरणं तथा ।

श्रावके सूतके चैव दोषस्तत्र न विद्यते ॥

षट्त्रिंशत्कतेऽपि ।

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः ॥

परैरसगोत्रैः ।

त्रिशुरपि ।

घृतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमिऽर्चने जपे ।

श्राव्ये सूतकं न स्यादनारभ्ये तु सूतकम् ॥

श्राव्ये तनैषोक्तः ।

श्राव्यो वरणः यज्ञे सङ्घल्पो व्रतसप्तयोः ।

* वरणमिति मधुपर्कपर, गृहीतमधुपर्कस्य यज्ञमायाश्च ऋत्विजः । यथादशोपि पतिते न भवेदिति नियम इति ब्राह्मोक्तेः । मधुपर्कात् पूर्वेषु भवत्येवार्थोचमिति ऋद्धिविषयः ।

भवेदानीं कन्यादाता वाग्दानानन्तरं विधिवद्विवाहवेदिं
कुर्यादिति ।

तत्कालमाह व्यासः ।

कण्डनदलनयवारकः*मण्डपमृदेदिवर्णकाद्यखिलम् ।
तल्लम्बन्धि गतागतमृचे वैवाहिके कुर्यात् ॥ इति ।

तत्रकारमाह नारदः ।

हस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरस्रा समन्ततः ।
स्तम्भैश्चतुर्भिः सुश्रवणा वामभागे तु (च) सद्यनि ॥
समा तथा (चैव) चतुर्दिक्षु सोपानैरतिशोभिताम् ।
माशुदक्प्रथया रश्मास्तम्भहसशकादिभिः† ॥
विचित्रामङ्कितां कुम्भैर्निहितैस्तोरणाङ्कुरैः‡ ।
शृङ्गारपुष्प§निकारैर्वर्णकैः समलङ्किताम् ॥
विप्राशीर्वचनैः पुष्पैस्त्रिभिर्दीपैर्मनोहराम् ।
वादित्रनृत्यगीताद्यैर्हृदयानन्दिनी शुभाम् ॥
एवंविधामारुरुचेन्मिश्रुनं साग्निवेदिकाम् ॥ इति ।

हस्तप्रमाणमत्र सस्कार्याया बध्वा प्राङ्मूर्त्ति । सोपानकरणं

* चिकित्सा इति दक्ष भाषा इति शोषीनाथ ।

† चन्द्रिकादिभिरित्याकरे पाठ ।

‡ विचित्रैर्वाङ्कितैः कुम्भैर्वर्णकैस्तोरणाङ्कुरैः इत्याकरे पाठ ।

§ शृङ्गारपुष्पणि मालतीवक्त्रादीनि इति शोषीनाथ ।

¶ कन्याहस्तौ एवमिह सप्तभिश्च कार्या वेदि कुरुवृक्षोत्पत्ता सा ।

पुष्पै रत्ये निर्ममादासुभाने वावापनोराग्निषु सत्यमुक्ता ॥ इति बचनम् ।

पश्चिमभागे उपरि चतुर्दिक्षु वा अधो वा यथाचारम् । वेदा-
यतुर्हस्तपरिमितत्वं सीपानव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् ।
इति वेदिकाकरणम् ।

अथ विवाहमण्डपकरणप्रकारः ।

वशिष्टः ।

पोङ्गशरद्विकं कुर्यान्मण्डपं वा द्विपट्टकरम्* ।

यद्वाष्टहस्तं रचयेच्चतुर्हारीपशोभितम् ।

मण्डपं तीरणैर्युक्तं तत्र वेदिं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

तथाच यथासम्भवं पोङ्गशहस्तं द्वादशहस्तमष्टहस्तं वा विवाह-
मण्डपं कृत्वा स्तम्भतोरणादिभिरलङ्कृत्य मध्ये चतुर्हस्तिकां वेदिकां
कुर्यादित्यर्थः ।

नन्दिनी नलिनी चैव मैत्रा च पशुवर्द्धनी ।

आग्नेयादिक्रमात् पूज्या मध्ये प्रक्ष्णाणमर्शयेत् ॥

इति विवाहमण्डपकरणविधानम् ।

शर्व्वरोरमणमण्डलवक्त्रं पुण्डरीकदलसन्निभनेत्रम् ।

क्षीरसागरसुतासुकलत्रं सेनमाभि मम धंशसुमितम् ॥

अथेदानीं विवाहादौ कर्त्तव्यतया विहितत्वाद्दुरारणविधान-
मभिधीयते ।

तृतीयः स्तवकः ।

श्रीनकः ।

अथाङ्कुरार्पणविधिं प्रवक्ष्यामि विशेषतः ।
श्रीनकोऽहं द्विजातीनां मङ्गलार्थमुदीरितम् ॥
नवमे सप्तमे वापि पञ्चमे दिवसेऽपि वा ।
तृतीये बीजनक्षत्रे शुभवारे शुभोदये ॥
सम्यग्गृहान्यलङ्कृत्य वितानध्वजतोरणैः ।
सह वादितृत्याद्यैर्गत्वा प्रागुत्तरां दिशम् ॥
तत्र सृष्टिकताः श्रद्धा गृहीत्वा पुनरागतः ।
सृष्टयेष्वथवा वैशेष्येषु पात्रेषु वापयेत् ॥
सुसुहृत्तैः कस्यापि मौभयेनोपलिप्य च ।
सिताक्षतैः सम्यक्कीर्त्यं पालिकाः स्थापयेद्विजः ॥
मध्ये चतुर्मुखं विद्यात् पूर्वे षष्चिण्मैव च ।
दक्षिणे तु यमं विद्यात् पश्चिमे वरुणं तथा ।
उत्तरे शशिनं विद्यात् पालिकानाञ्च देवताः ॥
बह्नीकसृष्टिकां ज्ञादंः शुक्लगोमयमैव च ।
एतानि प्रक्षिपेत्तासु पान्तिकासु यथाविधि ॥
दूर्ध्वाद्याम्बल्यपर्णेषु शिरीषं विष्वपत्रकम् ।
तासां मूलेषु विन्द्यस्य श्वेतसूत्रेण मण्डिताः ।
मध्ये ब्रह्माणमावाह्य गन्धाद्यैरर्चयेत् क्रमात् ॥
इन्द्रादिक्रम एवं स्यादमुष्मै नम एव च ।

तिष्ठन् कर्त्ता जपेन्नन्दं घयात् प्राप्नुव्व एव च ॥
 दिशां पतीत्रमस्यामि सर्वकामफलप्रदान् ।
 कुर्वन्तु सफलं कर्म कुर्वन्तु सततं शुभम् ॥
 त्रीह्रियवभापतिलमुद्गमिश्रितसर्पपान् ।
 तान् प्रक्षाल्य च तोयेषु वापयेद्दुःखरार्षणम् ।
 रात्रौ मुहूर्त्ते कल्पाणि कारयेद्दुःखरार्षणम् ॥
 ब्रह्मजज्ञानमिति तु* मध्ये ब्रह्माण्यमर्चयेत् ।
 यत इन्द्र भयामहे† प्राच्यां प्रक्षेपयेद्दिजः ॥
 नाके सुपर्णमिति च‡ ततो दक्षिण एव तु ।
 तत्स्वायामीति§ मन्त्रेण प्रतीच्यां वापयेद्दिजः ।
 सोमो धेनुषामुदीच्याश्च शोपधीर्वापयेत् क्रमात् ॥
 शुद्धाभिः सिकताभिश्च प्रक्ष्वाद्यापः प्रक्षेचयेत् ।
 विधाय शुक्तये सर्वमात्मानमिति मन्त्रले ॥
 आसप्तमावजानाश्च आपहात् पुधनाग्रनम् ।
 पञ्चमाङ्गलिमान् विष्णीं सर्वकामफलप्रदे ॥
 चतुर्थे चाद्भुरं विद्यात् पापीयान् जायते तु सः ।

* ब्रह्मजज्ञानमिति मन्त्रोऽत्र मधमखण्डस्य १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† यत इन्देति मन्त्रिणं मधमखण्डस्य ३१३ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ नाके सुपर्णमुप यत् पतन् इदा धेनुषी अश्वपचतस्य ।

§ विराण्यपस ब्रह्मस्य दूत ममस्य सोमो ब्रह्मज सुरणाम् ॥

१० म १७२ म् दस्यम् ।

॥ मत्स्वायामीति मन्त्रिणं विभिधा, मधमखण्डस्य ६८।११८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ सोमो धेनुमिति मन्त्रिणं मधमखण्डस्य ३२१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

व्रथाहे सर्व्यकामानामद्गुराहनि चोद्यते ॥
 आयुष्करं त्रीप्रदञ्च शुभेष्वन्येषु सर्व्यगः ।
 तस्मात्सर्व्वेषु कार्य्येषु वापयेद्गुरार्षणम् ।
 यद्यद्गुराणां रहितं तत्कर्माशुभकारणम् ॥
 सद्योऽद्गुरार्षणं वापि सद्यः कर्त्तुं समीहितः ।
 अशक्तौ तण्डुलैः शुद्धैः सद्य एव शुभाद्गुरैः ॥
 पालिकानि प्रपूर्व्वैव पञ्च त्रीण्येकमेव वा ।
 अन्नकृत्य च पद्माद्यैः पुष्यैरापूर्व्व्यतेऽपि च ।
 अद्गुरोक्ताः क्रियाः सर्व्व्यास्तैस्तैरेव समाचरेत् ॥
 शोषधोनाञ्च सर्वासां चन्द्रः प्रोक्तोऽधिदैवतम् ।
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन तेन रात्यद्गुरार्षणम् ॥
 वासुकर्मणि चौले च दिवा स्याद्गुरार्षणम् ।
 अन्यत्र रात्रौ कृर्व्वीत न तथाऽत्रि कदाचन ॥
 आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च ।
 हित्वाद्गुरार्षणं विद्यादन्यत्र शुभकर्मसु ॥
 इति शौनकोक्तामद्गुरार्षणविधानम् ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगो लिख्यते । यथा—

गर्भाधानादिनामान्तकर्माणि सुक्ता अन्नप्राशनादिविवाहा-
 न्तेषु अपत्यसंस्कारेषु नवगृ(य)हप्रवेशादन्येष्वपि शुभकर्मसु च
 करिष्यमाणकर्मणः पूर्वं नवमे सप्तमे पञ्चमे तृतीये दिने सद्यो वा
 अद्गुरार्षणं कर्त्तव्यम् ।

तत्रायं क्रमः । पालिकादिसभारानुपकल्प्य सुस्नातः पीठीप-

विष्टो यजमानस्त्रिव्यादि महीत्यं अमुककर्मसाफल्यनिरन्तरशुभत्व-
मिद्विद्वारा परमेश्वरप्रीत्यर्थमङ्गुरार्षणास्यं कर्माह करिष्ये इति
सङ्ख्या शुद्धमूमिसुपलिय रङ्गवस्त्रादिभिरलङ्घ्य तत्र सिता-
नक्षतान् सम्प्रकीर्य तत्र नवत्रेणपात्रं किञ्चिद्भोगं सूत्रेषावेष्ट्य
तदेव पालिकात्वेन सस्याय तत्र वक्षीकनृत्तिका इदपङ्कं शुष्क-
सोमयन्तुंश्च प्रक्षिप्य पालिकामू(ले)ल श्वेततण्डुलैः पूरयित्वा
दूर्वाङ्गुराश्वत्थशिरोपविस्वपत्राणामुपरि शुभे मुहूर्ते तदेषुपात्रं
प्रक्षिप्य नितरङ्गाहरितपर्णानि पुष्पाखवकीर्य मध्यादिपञ्चस्थानेषु
ब्रह्मादिदेवान् पूजयेत् ।

तत्र ब्रह्मजज्ञान नकुलो ब्रह्मा त्रिष्टुप् । अनेन पालिकामध्ये
ब्रह्माणमावाहयेत् । यत इन्द्र प्रगाथो भग इन्द्रो बृहती ।
अनेन पूर्वभागे इन्द्रम् । शक्ते सुपर्णे यसो यमस्त्रिष्टुप् ।
अनेन दक्षिणे यमम् । तत्त्वायामि वरुणस्त्रिष्टुप् । अनेन पश्चिमे
वरुणम् । सोमो धेनुं गौतमः सोमस्त्रिष्टुप् । अनेन चोत्तरे
सोममावाहयेत् । एवं ब्रह्मादिलिङ्गकैरन्यैर्वा स्वशाखीतैर्मन्त्रै-
र्ब्रह्मादिपञ्चदेवान् यथाक्रमेणावाह्य ब्रह्मणे नमः । इन्द्राय नमः ।
यमाय नमः । वरुणाय नमः । सोमाय नमः । इति नाम-
मन्त्रैरासनादिक्रमेण षोडशीपचारैः पदार्यानुममयेन काण्डानु-
समयेन वा पञ्च देवताः सम्यगभ्यर्च्य पालिकापश्चिमतः कर्त्ता
प्राङ्मुखस्त्रिष्टुप् उपतिष्ठेत् । तत्र मन्त्राः—

तृतीयः सूक्तः ।

दिशां पतीन्नमस्यामि सर्व्वकामफलप्रदान् ।

कुर्व्वन्तु सफलं कर्मं कुर्व्वन्तु सततं शुभम् ॥ इत्यादयः* ।

ततो व्रीहियवमापतिलमुद्गसर्पपान् गोमयतीयेन प्रचात्थ
ब्रह्मजज्ञानमित्वादिभिः पूर्व्वोक्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः† क्रमेण पञ्चसु
स्थानेषु बीजानावपेत् । ततः शुद्धाभिः सिकताभिः प्रच्छाद्य
अपः प्रसेचयेत् । त(तः)च पञ्चगव्यं समन्तकं प्रसिञ्चेदिति ग्रन्था-
न्तरे उक्तम् ।

सद्योऽङ्कुरार्पणपत्रे ब्रह्मादिदेवतावाहनादि कृत्वा शुद्धैस्ताण्डुलैः
स्रतः सिद्धेर्धान्याङ्कुरैश्च पालिकां प्रपूर्य्य पद्मादिपुष्पैरलङ्कृत्य
अङ्कुरोक्ताः सर्वाः क्रियास्तैरेव कारयेत् ।

इदमङ्कुरार्पणार्थं कर्म रात्रौ कार्य्यम् । वासुकर्मणि चैल-
कर्मणि च दिवैव कार्य्यम् । पञ्चपालिकादिपत्रेऽपि प्रतिपालि-
(का)कर्मयमेव क्रियावृत्तिः । वंशपात्ररूपा पालिकेति प्रयोग-
पारिजातोक्तिः । विश्वप्रकाशादौ तु धातुमयरूपा सृष्टयरूपा वा
याद्या ।

इति त्रीविधानपारिजाते अङ्कुरार्पणविधानम् ।

अथ कौतुकबन्धविधानम् ।

तथाच गौनकः ।

अथ कौतुकबन्धस्य प्रयोगोऽत्र निगद्यते ।

विवाहादौ शुभे कार्त्तुं रात्रौ धाञ्जि कृते तथा ॥

* १२ श्लोके उक्ताः ।

† १२ श्लोके प्रदर्शिते ।

माहुरे पानिकायुक्ते स्यले दुन्दुभि(पूरिते)नादिते ।
 महाचतेन कास्येन सोदकुम्भं निधाय च ।
 कार्पासोद्भवसूत्रन्तु त्रिगुणीकृत्य पञ्च वा ॥
 निधाय तण्डुलान् पात्रे कूर्चे कुम्भं निधाय च ।
 कुशैः कुम्भोदकैर्मन्त्रैः प्रोक्ष्य विप्रः सुखासने ॥
 भूर्भुवः स्वः साधित्वा ऋग्विंदादिभिस्तथा ।
 आपो हिष्ठादिकाब्लिङ्गैः शुद्धवत्त्वघमर्षणैः ॥
 शुद्धवत्या स्वस्तिमत्या पावमानैः-स्तथैव च ।
 रक्षीहणञ्च राक्षिञ्च कृणुष्वति तथैव च ॥
 तरस्मन्दीर्गं पुरुषंऽ विष्णुसूक्तं तथैव च ।
 अतो देवा अवन्त्विति परो मात्रा तथैव च ॥
 श्रीसूक्तं शिवसद्वस्यं वायुसूक्तंऽ तथैव च ।
 सुञ्जामि त्वेति सूक्तञ्च स्योना ष्टथि भवेति च ॥
 द्रविणोदाः सवितेति नवो विघ्नं नयेति च ।
 उलुकाया पिशङ्गेति ऋग्भिरैताभि(ऋ)रात्विजैः ॥

* प्रथमखण्डस्य ३०६ इति १० पत्रौ चतौ ।

† प्रथमखण्डस्य १८७।१८८।१८९ इतिषु चतौ ।

‡ पुरुषसूक्तं विष्णुसूक्तं इत्यादिकं ऋग्वेदगर्भे प्रथमखण्डस्य १९५।१९६ इत्यौ महर्षितम् ।

§ वायुसूक्ताभावात्—“वात आवातु शिवं ब्रह्म नयोसु नो इदं ।

अ न आसूषि तारिषत् ॥”

मन्त्रोऽयं ऋग्वेदिपाठपूर्वकं पाठ्य इति तुलापुराणवाग्यवती चर्कनापस्यस्य ।

¶ एते मन्त्रा अनुपदमेव दर्शयिष्यन्ते ।

जातयेदस इत्युवाचः सूत्रमादाय लेपयेत् ।
 राशेन दक्षिणे हस्ते बध्नाः पुंससु तन्तुना ॥
 विश्वेत्ता ते सवनेति स्त्रीणां सव्यकरे तथा ।
 श्विये जात ऋचैकयाऽप्यध्वर्युष समाहितः ॥
 यत जीवेति द्वाभ्याश्च ब्रह्मामेत्युचैकयाः ।
 ये यज्ञेन तथाटाभिस्त्रियम्बकसृचैकयाऽ ॥
 भस्मना चाक्षतैर्वापि रक्षा कृत्वा समापयेत् ।
 दद्यादाचार्य्ये हेमादि ऋत्विग्भरः पूज्य शक्तितः ।
 विहान् सर्वप्रयत्नेन कुर्यात् कौतुकबन्धनम् ॥ इति ।

अथास्य प्रयोगः ।

विवाहादौ शुभकर्मणि साहुरे पालिकायुक्ते स्थले मङ्गल-
 तूर्यनादे कृते सति कौतुकबन्धं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः ।
 आचार्य्यो दर्भसये कूर्चे उदकुम्भं निधाय साचतकास्थपात्रे पञ्च-
 गुणितं त्रिगुणितं वा कार्पाससूत्रं निधाय च तत्समीपे यजमानमुप-
 वेद्य कुशहस्तैर्ऋत्विग्भिः सञ्च कुम्भोदकेन तत् सूत्रमभिपिञ्चेत् ।

• प्रथमसूत्रस्य उद्देश्यं इति प्रदर्शितया ।

† प्रथमसूत्रस्य १५० श्लोके प्रदर्शितया ।

‡ ब्रह्मामेति गानागती—

त्वामिदं उचामहे माता पात्रस्य कारव ।

त्वां उभेभिरुभयोरपि दरशना काशास्त्वय ॥

इत्यस्य चि पाठः कार्य्य इति तर्कवाचस्पत्य ।

§ शाल्वक यजामहे सुमन्त्रिं पुष्टिवर्धनम् ।

ऊर्वासुकमिव दम्भगान्मृशोसुखीय मामृतात् ॥ १५ ६०१ यज्ञु ।

तत्र मन्त्राः ॥

व्याहृतिपूर्वा गायत्रीः । अग्निमीलेः । इषे खोर्जे त्वा ॥ ।
 अग्न आयाहिः । अग्नो देवो ण । आपो हि हेति नवर्धम् ॥ ।
 एतो न्विन्द्रम् ॥ । ऋतं वेति मन्त्रद्वयम् ॥ १११ ॥ प्रशदायेति
 मन्त्रः ॥ ११२ ॥ स्वस्ति नो मिमोतामिति मन्त्रत्रयम् ॥ ११३ ॥ स्वादिष्ट-
 येति दशर्ष सूक्तम् ॥ ११४ ॥

* प्रथममण्डलम् ७६ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

† अग्निमील इति मन्त्रोऽयं प्रथममण्डलम् ११० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ इषे खोर्जे त्वा वाचस्य स्य दीपः ण सविता ऋष्ययतु र्भूतनाक कर्षणे । १५ (म यत्तु)

§ अग्न आयाहीति मन्त्रोऽयं प्रथममण्डलम् ११० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ अग्नो देवीरिति मन्त्रोऽयं प्रथममण्डलम् १० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ आपो हि वेति नवर्धं प्रथममण्डलम् १८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

७७ एतो न्विन्द्रमिति मन्त्रोऽयं प्रथममण्डलम् १४१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

११ ऋतं वेति मन्त्रद्वयं प्रथममण्डलम् १४६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

११ प्रशदायेति मन्त्रोऽयं सप्तममण्डलम् १५० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

अर्धस्तुभे द्विष आ पृथग्यत्न शुभशुभके महि दधमर्षत ॥ ५५ ५४५ १५५ ॥

§ स्वस्ति नो मिमोतामिति मन्त्रोऽयं सप्तममण्डलम् १५० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

स्वस्ति एषा अगुरो दधातु ष स्वस्ति यावाऽदिषी सुवेतुना ॥ ११ ॥

स्वस्त्व वायुनुपत्रतामहे सोम स्वस्ति भुवमन्व अन्वति ।

उदन्वति सुभेण स्वस्त्व स्वस्त्व आदित्यामी भवतु ण ॥ १२ ॥

द्विषे दत्ता नो अघा स्वस्त्वै वैशागरो वदुर्वाध स्वस्त्व ।

द्वेषा अत्रन्वम स्वस्त्व स्वस्ति नो उद्र पाल्दस ॥ ५५ ५१५ १५५ ॥

११ स्वादिष्टया मदित्वा पवस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुता ॥ १ ॥

रथाऽ विद्वषर्षीपरिभि योनि मपीदतम् । दुषा सधस्वनाउदतु ॥ २ ॥

नरिष धातमी भव मदित्वा उवदन्म । परिषधी मधीनाम् ॥ ३ ॥

रक्षोहणमिति पञ्चविंशत् सूक्तम् ॥ रात्रिर्बर्हस्पदित्वाष्ट्रं
सूक्तम् ॥ १ ॥ ऋणुष्वेति पञ्चदशत् सूक्तम् ॥ तरत् स मन्दीति
ऋक्चतुष्टयम् ॥ सङ्घमशोषेति षोडशत् सूक्तम् ॥ विष्णो-
र्नु कमिति षडृचं सूक्तम् ॥ अतो देवा इति षडृचं

अथपं महानां देवानां वीतिसन्ध्या । अग्निवाग्रहृत अथ ॥ ४ ॥
त्वानच्छाचरावमि तदिदष्टे दिवे दिवे । इन्दो वे न आशम ॥ ५ ॥
पुत्राति ते परिमुत सोम स्यैस्त् दुहिता । वरिष शयता तना ॥ ६ ॥
तमीमन्तो समर्थ आग्भुन्ति धायसो दश । स्रमर पायै दिवि ॥ ७ ॥
मसीं द्विनन्पुयो धमन्ति वाकुर इतिम् । विधातु पारण मधु ॥ ८ ॥
अभीस मध्ना चल यीधन्ति धेनव शिशम् । भोगमिन्द्राय पातवे ॥ ९ ॥
अस्येदिन्द्रो मदीषा विद्या उवावि निप्रति । इरो मया च मधुनि ॥

८म १९ १०सम् ।

- ० रक्षोहणमित्यादिक सूक्त प्रथमखण्डम् १४०१४१।१४२ एतेषु प्रदर्शितम् ।
१ रात्रिर्बर्हस्पदित्वादिक रात्रिसूक्तं प्रथमखण्डम् १६४१६५ एतेषु प्रदर्शितम् ।
२ ऋणुष्वेत्यादिक सूक्त प्रथमखण्डम् १५८१५९।१६० एतेषु प्रदर्शितम् ।
३ तरत् स मन्दीति धारण चतुष्टयम् । तरत् स मन्दीति धारण ॥ १ ॥
आपनस सङ्घमशोषेति षोडशत् सूक्तम् । अथे अनाष्टि धारण ॥ २ ॥
अतु प्रवाम आयन पद तवीयो अतुम् । अथे अतुम् सूक्तम् ॥ ३ ॥
अथो सोम सुमन्तमाग्निं द्रोणानि राधयत् । सीदन् योनी तनेषा ॥

सामवेद, अथवा ८म ५८९ ४सम् ।

- ४ सङ्घमशोषेत्यादिक सूक्त षष्ठखण्डम् १८४।१८५।१८६ एतेषु प्रदर्शितम् ।
५ विष्णोर्नु कमिति षोडशत् सूक्तम् । अथे अनाष्टि धारण ॥ १ ॥
यो अक्षभायदुग्धर सङ्घम विष्णुनाचस्वेषीरगाय ॥ १ ॥
प्र तद्विष्णु लवने यीर्वीष सुमी न भोग सुपरा निरिष्ठा ।
यस्योदनु चित्तु निरुमथेवधिपिबन्ति सुवर्गानि विद्या ॥ २ ॥

सूक्तम् ॥ परी भाचयेति समर्थं सूक्तम् ॥

॥ विपत्तेः शक्नोतु मया विरिचिद लक्षणाया इष्य ॥
 ॥ इदं दौष प्रयत्त सधस्यमेकी विममे विभिरिपदीभिः ॥ १ ॥
 ॥ यथा नो पूषामधुना पदान्बोधोदगाथा मन्मथा मदन्ति ॥
 ॥ यत्त विधातु इतिषीमृत सामिकी दाधार भुवनाणि विना ॥ ४ ॥
 ॥ तदस्य मियमभि पाथो अग्नाः नरो यत्त दीवद्यो मदन्ति ॥
 ॥ लक्षणाया स हि मन्त्रिणा विष्वा पदे परमे मन्त्र सन्तु ॥ ५ ॥
 ॥ तावां बाल्यमृगसि गन्धय यत्त तावो मूरिगुडा अयास ॥
 ॥ अथात्त मनुदगायस इष्य परम पदमवभाति भुरि ॥ १ म १३३ म ६४७ ॥

अतो दिवा भवन्तु नो एतौ विश्वविचक्रमे । प्रथिव्या समधामभिः ॥ १ ॥
 इदं विश्वविचक्रमे मथा निदध पदम् । समुदमस्य पौष्टिरे ॥ २ ॥
 शोचि पदा विश्वक्रमे विश्वर्षीया अदाभ । अतो अर्थादि आरयन् ॥ ३ ॥
 विश्वो अर्थादि पश्यात् यतो प्रथानि पश्यामे । अन्वय युज्य सजा ॥ ४ ॥
 मरिच्यो परम पद सदा प्रथानि मर्या । दिवोव अश्वरत्तम् ॥ ५ ॥
 अथिमाधी विपत्तयो आमुत् १२४ समिन्वते । विश्वोमन्त्रेण पदम् ॥

१ म १२४ ६४७ ॥

परी भाचया तावा इष्यात् न ते मन्त्रिणस्यप्रवन्ति ।
 एते ते विश्व रजसो प्रथिव्या विश्वो देव त्व परमस्य चित्ते ॥ १ ॥
 न ते विश्वो ज्ञायमाना न एतौ देव मन्त्रिण परमस्यमाय ।
 सतसमा नोकमुष्ण इष्टन दाधये प्राथो ककम् प्रथिव्या ॥ २ ॥
 इरायता अनुमती हि भूत् एयवसिगौ मनुषे दमसा ।
 म्भसाम्ना रीदसी विश्ववेदि दाधये इतिषीमभिती मन्व्ये ॥ ३ ॥
 तद् यथाय अकम्प श्रीकं अकम्पता एयैष्टुवाद्यमधिम् ।
 दासस्य चिदवधिदस्य साया अष्टुनरा इतशास्त्रिषु ॥ ४ ॥
 इन्द्राविष्णु इक्षिता अन्वरेस नव पुरो नवविष्णु प्रथितम् ।
 अत. अर्थात्. अन्वरेस. अत्त. अन्वरे. अन्वरेदरेस. अन्वरे. १ २

हिरण्यवर्णामिति पञ्चदशर्षं सूक्तम् । यज्जायत इति पङ्क्तं
सूक्तम् । वीतिहोत्रेति पञ्चर्षं वायुसूक्तम् । सुवामीति

३४ मनोषा इहती इष्टनां कृत्वा तवमा वरेयसी ।

ररे वां क्षीम विदसेषु विष्णो पितृवसिषी इजनेषिन्द्र ॥ ६ ॥

वयदति विश्वसस आह्वयेति तन्मे सुवस्य शिषिषिष्ट इवम् ।

वरेन्तु त्वा सुष्टवयो मिरोमे यष्ट पात सक्तिमः रुदा नः ॥

७म ८८म्. ७सम् ।

हिरण्यवर्णामिति गृहं पद्यमदरुण्य २६४१६९ इष्टवोरक्तम् ।

यज्जायतो दूरमुदैति देव तद्दु सुमस्य सधेनेति ।

दूरद्वम ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसद्वलमस्तु ॥ १ ॥

येन कर्मोष्णदसो मनोविषां यमो ह्यष्टलि विदसेषु भौराः ।

वदपूर्य यथा मनः प्रजातां तन्मे मनः शिवसद्वलमस्तु ॥ २ ॥

यत्प्रशान्तुत मेतो धृषिय यज्ज्योतिरनरमृग यज्ञासु ।

यथाष्ट वने किञ्चन कर्ष्यं क्रियते तन्मे मनः शिवसद्वलमस्तु ॥ ३ ॥

वेनेट भूत भुवन भविष्यत् परिष्पदीतममृतेन सर्वम् ।

येन यज्ञसाकृते सप्तदोता तन्मे मनः शिवसद्वलमस्तु ॥ ४ ॥

यद्विदुषः साम यज्ञूपि यद्विन् प्रतिहिता रदनाभविभाराः ।

यद्विहित सर्वेनांत प्रजातां तन्मे मनः शिवसद्वलमस्तु ॥ ५ ॥

सुषारधिरयातिव यन्मदुष्याहे नीयतेऽमीषुभिर्वाजिन इव ।

इत्यतिष्ठ ददजिर जविष्ठ तन्मे मनः शिवसद्वलमस्तु ॥

२४४. ६म. यशुः ।

वीतिहोत्रे त्वा कवे सुमन्तुप समिषीसदि । अष्टे इष्टमस्यरे ॥

अथा नो अथ कालिभिरायेवष्ट प्रसर्षधि । विवास्तु वीपु वेष्ट ॥

था नो अष्टे रधि भर सथासाष्ट वरेऽयम् । विश्वासु वृत्तु इष्टरम् ॥

था नो अष्टे सुवेतुवा रधि विश्वासुपांजसम् । भार्क्षीक भेदि वीवसे ॥

अग्निं द्विन्दु नो धियः सशिसाष्टमिवाजिषु । तेन जेष धर्मं धनम् ॥ सासपैदः ॥

पञ्चर्षं सूक्तम् ॥ स्यो ना पृथिविम् ॥ द्रविणीदा ॥ सविता
 पद्याताव् ॥ नशो नवो भवति ॥ विद्युद्य या पतन्ती ॥
 उन्मुकयातुम् ॥ विगङ्गशृष्टिम् ॥ एता मत्त ऋच । एतै-
 ब्याह्वत्वादि विगङ्गशृष्टिमित्यन्तैर्मन्त्रै कूर्चेन कसशोदकेन सूत्र

- ७ सुधासि त्वा इतिवा लीवनाय कमज्जालशुक्रादुत राजपद्मान् ।
 वाहिरुवाह यदि वै तदीय तस्या इन्द्राया वसुसुक्तमेतम् ॥ १ ॥
 यदि पितापुत्रि या परतो यदि मूल रक्षिक नाव एव ।
 सतापरासि लिखीरपय्या दक्षायमेव शतशान्ताय ॥ २ ॥
 स्रस्ताचव शतशारदीय जतापुषा इतिवा इत्यमेतम् ।
 शत यथैव शरदो न शतौन्द्रा विश्वम् दुरितस्य पात्रम् ॥ ३ ॥
 शत लीव शरदो वर्षमान शत इमन्नाप्यन्तसु वसुमान् ।
 शतमिन्द्राये सविता इत्यन्ति शतापुषा इतिवैव पुनट ॥ ४ ॥
 आहार्यं त्वा दिद त्वा पुनराया पुननव ।
 सन्माह कस्य मे ऋच सन्मापुष तेऽविदम् ॥ ५ ॥ १०म १६११ ॥ ५ ॥
- ८ स्यो ना पृथिवि नो भवावृषा निवेयनौ । यथा न मर्त्यं स प्रप ॥
 १म २१२ ॥ ५ ॥
- ९ द्रविणीदा विषोपसि कुक्षोत म च तिष्ठत । शिवात्तुभिरिच्छते ॥ २६५ २२म यत् ॥
- १० सविता पद्याताव् सविता पुस्तान् सविता शरानाव सवितापराताव् ।
 सविता न सुवत् सन्वेताति सविता ना शानता दीपमायु ॥ १०म २६५ ॥ १० ॥
- ११ नशो नवो भवति श्वसमानोऽर्जा किनुषसामित्यम् ।
 यान् दीव्यो विद्वांस्य यन् प्रपन्द्रमक्षिते दीपमायु ॥ १०म २६५ ॥ १२ ॥
- १२ विद्युद्य या पतन्ती इतिदीहमन्त्री मे ऋचा आयाति ।
 अनिटी अपोर्नय्यं सुजातः श्वसो गिरत दीपमायु ॥ १०म २६५ ॥ १० ॥
- १३ उन्मुकयातुं यदन्मुकयातुं अङ्गि श्वयातुसुत कोशयातुम् ।
 सुमयवातुसुत श्वयातु इत्यदीय म्मूय रच इन्द्र ॥ १०म २०५ ॥ १२ ॥
- १४ विगङ्गशृष्टिमश्च विद्याविमिन्द्र सेमुष । सस्य रथो निवर्षव ॥ १म १२१ ॥ ५ ॥

मभिषिष्यं जातवेदस इति मन्त्रेण गन्धेन सूत्रं लेपयित्वा
 विश्वेत्ता तः इति मन्त्रेण आचार्यः पुंसो दक्षिणहस्ते सूत्रं बध्नी-
 यात् । स्त्रियासु शिष्ये जात इति मन्त्रेण वामहस्ते बध्नीयात् ।
 तत ऋत्विजोऽचतैर्यजमानस्य ममन्धं रक्षां कुर्युः । तत्र मन्त्राः ।
 शतं जीवेति द्वयम् । ये यज्ञेनेत्यष्टयम् । अश्वकां यजा-

विश्वेत्ता ते सवनेषु प्रधाप्यः या अकारं मण्डपतिष्ठ मन्त्रे ।

पारावत यत् पुनस्तभूत वस्वपाठयो अरभाय ऋषिषथ्ये ॥ ८५ ॥ १००व (सूक्) ।

मदमत्तष्टम्य ॥ ६० ॥ इहे प्रदर्शितम् ।

१२ इहे ११—१४ पशितु प्रदर्शितम् ।

ये यज्ञेन दक्षिणया समन्ता इन्द्राय सखामभूतसमागमः ।

तेषु भद्राङ्गिरसो वो अस्तु प्रति यश्नीत मानव सुमेधसः ॥

य सदाजन् पितामी शीमय वसूतेनाभिन्दन् परिवारि इभम् ।

दीषाङ्गमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिशश्नीत मानव सुमेधसः ॥ २ ॥

य सनेन सूर्येनासीहयन् दिव्यप्रथयन शशिर्षो मातर वि ।

सुव्रजान्तमङ्गिरसो वा अस्तु प्रति यश्नीत मानव सुमेधसः ॥ ३ ॥

अथ नामा नदति वण्डो वो यसे दीवपुत्रा ऋषयश्चूचोत न ।

सुव्रजव्यमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिशश्नीत मानव सुमेधसः ॥ ४ ॥

दिवपाम ऋषयस्त इन्द्रभीरुषीपसः ।

ते अङ्गिरस वृणन्ते अप्रे परिवर्षिरे ॥ ५ ॥

ये अप्रे परिवर्षिरे विरुपामो दिवभ्यदि ।

अश्वोतु दग्धो अङ्गिरसाम स्या दिविषु अहते ॥ ६ ॥

इन्द्रेण युवा नि सजन्त बाधतो प्रज गोमन्सश्चितम् ।

सदा मे ददतो अष्टकणो दधो दीव्यवस ॥ ७ ॥

प्र नून् आमतामव मनु क्षीयमेत रोदतु ।

य सृष्टस जलाश्च दधो दाताय मघने ॥ १०५ ॥ ११५ सूक् ।

महे इति च॥ । ततो यजमानः कर्मसाद्गुण्यार्थमाचार्यादिभ्यो
यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ।

कर्मसादौ धन्यं प्रोक्तं कर्मन्ते तद्विसर्जनम् ।

तत्र मन्त्रो यथा ।

कङ्कणं मोचयाम्यद्य रक्षा (न तु) तु न कदाचन ।

मयि रक्षा विधायास्तु देव त्वं गच्छ कङ्कण ॥

इति मन्त्रेण कङ्कणं विसृजेत् ।

इति शौनकोक्तं कौतुकबन्धनविधानम् ।

अथ कात्यायनमतात्तुभारि कौतुकबन्धनविधानम् ।

विनायकं नमस्कृत्य गिरिपुत्रींश्च मूर्धनि ।

कात्यायनमनुमोक्तो रक्षाधन्वी विधोयति ॥

विनायकं तु संपूज्य शुद्धैर्गन्धाद्यतादिभिः ।

प्राणायामचर्यं कृत्वा सहस्रं च यथाविधि ॥

प्रक्षाल्य कांस्यपात्रेण कुशभस्त्रजलेन च ।

ताम्बूलं तत्र विन्द्यस्य भस्त्रेण सहितं तथा ॥

सौषण्यं राजतं वापि क्षौमं कार्पासमेव वा ।

तन्तुचयं तथा पुमां स्तोत्रान्तु दिगुणोक्तम् ॥

पावमानेन मन्त्रेण च स्रजैर्वाभिषेचयेत् ।

आपो हि छेति मन्त्रेण संस्कार्यस्वाभिषेचनम् ॥

• मण्डूक्य १० वृत्ते पर्यायम् ।

† सङ्कलितं इति धारमूर्तिभिः धारनं कृतम् ।

‡ तत्र स्वामिभिर्यानि पावमा(मी)न् पुरन्तु नि ॥ एतदादिद्वयेन ।

§ मन्त्रसूत्रेण ५८ वृत्ते पर्यायम् ।

सूत्रं गन्धेन संलिम्बेदंशुना तैतिः मन्वतः ।
 दीर्घायुस्तेति मन्वेण^१ आशिषा योजयेद्दुम् ॥
 चियम्बकेन मन्वेण^२ भूतिं दत्त्वा ललाटके ।
 तूष्णीं ततो द्विवारञ्च भस्म दद्यात्तथैव च ॥
 यदावधेति मन्वेण^३ पुंसो वै दक्षिणे करे ।
 बभ्रूयात् सूत्रकश्चैव स्त्रियाद्येदामके करे ।
 त्रीणि त आहुर्मन्वेण^४ इति कात्यायनोदितम् ॥
 इति कात्यायनोक्तं कौतुकबन्धविधानम् ।

अथ हृदियाडम् ।

तथाच आम्बलायनकारिका ।

स्यादाभ्युदयिकं श्रावं हृदिपूर्त्तपु कर्मसु ।

हृदिपूर्त्तशब्दार्थं स्वयमेवाह ।

- शंखना वे शंखः पृथ्वी पृथ्वी परः ।
 मन्वेणः सोममवतु मदाय रसी चक्षुतः ॥ २०५. २०न. यजु ।
- † दीर्घायुश्च श्रावणे मन्विता यथै च त्वा खलाम्बुदम् ।
 अथो च दीर्घायुर्भूत्वा प्रतवद्वा विरोधवात् ॥ १२५. १००म यजु ।
- ‡ प्रथमसूत्रस्य १८१ श्लोके चर्त्तन ।
- § यदावधम् दायायषा द्विरस्य श्रुतानीकाय सुमनसमानाः ।
 तत्र आशुषामि मन्वेणरदायायुषाम् करदर्थियंघासम् ॥ १४५ ५२म. यजु ।
- ¶ त्रीणि त आहुर्विचि यथामानि वीशुन्नु वीशुन्नुः समुद्रे ।
 एतेव मे वदन्तुः तन्वेणं यथा त आहुः परम अतिवन् ॥ १म १८५ग ४कम् ।

महे इति च३ । ततो यजमानः कर्मसाद्गुण्यार्थमाचार्यादिभ्यो
ययाशक्तिं दक्षिणां दद्यात् ।

कर्मिदौ बन्धनं प्रोक्तं कर्मन्ते तद्विसर्जनम् ।

तत्र मन्त्रो यथा ।

कङ्कणं मोचयाम्यदा रक्षां (न तु) तु न कदाचन ।

मयि रक्षां विधायाशु देव त्वं गच्छ कङ्कण ॥

इति मन्त्रेण कङ्कणं विसृजेत् ।

इति शौनकोक्तं कौतुकबन्धनविधानम् ।

अथ कात्यायनमतानुसारि कौतुकबन्धनविधानम् ।

विनायकं नमस्कृत्य गिरिपुत्रीञ्च मूर्धनि ।

कात्यायनमनुप्रोक्तो रक्षाबन्धो विधोयते ॥

विनायकं तु संपूज्य शुद्धैर्गन्धाघृतादिभिः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा सङ्कल्प्य च यथाविधि ॥

प्रक्षाल्य कास्यपाचन्तु कुम्भमजलेन च ।

ताम्बूलं तत्र विन्यस्य भस्मना सहितं तथा ॥

सौपर्णं राजतं वापि शीमं कार्पासमेव वा ।

तन्तुत्रयं तथा पुंसां स्तोत्रान्तु द्विगुणोक्तम् ॥

पावमानिन मन्त्रेण† सूत्रशैवाभिषेचयेत् ।

आपो हि छेति मन्त्रेण‡ संस्कार्यैस्त्राभिषेचनम् ॥

* मन्त्रोप १० इति मदर्शित ।

† मन्त्रेण यत्रभारतमूत्रिभिः पाचनं कृतम् ।

‡ तत्र कामभिषिक्त्यामि पावमानो ज्य पुत्रनु मे ॥ एवमादिदृश्येव ।

‡ प्रथमखण्डस्य ५८ इति मदर्शितम् ।

सूत्रं गन्धेन संलिम्बेदंशुना तेति० मन्त्रतः ।
 दीर्घायुस्तेति मन्त्रेण१ आगिया योजयेद्दुम् ॥
 विद्यस्वकेन मन्त्रेण३ भूतिं दत्त्वा ललाटके ।
 तूर्णीं ततो द्विवारञ्च भस्म दद्यात्तथैव च ॥
 यदावधेति मन्त्रेण४ पुंसो वै दत्तिगे करे ।
 बध्नीयात् सूत्रकञ्चैव स्त्रियाश्चेदामके करे ।
 श्रीणि त आहुर्मन्त्रेण५ इति काव्यायनोदितम् ॥
 इति काव्यायनोक्तं कौतुकबन्धविधानम् ।

अथ वृद्धिशास्त्रम् ।

तथाच आश्वलायनकारिका ।

स्नादाभ्युदयिकं श्रावं वृद्धिपूर्त्तेषु कर्मैसु ।

वृद्धिपूर्त्तेश्चार्धं स्वयमेवाह ।

- * अहना वै अथ इत्यर्था परेषा मन्त्रे ।
 गन्धके सोममवसु मदाय तद्यो अस्तु ॥ २०अ २०म यज्ञ ।
- † दीर्घायुश्च शीघ्रमे खनिता यद्ये च सा स्नात्तदम् ।
 अथो स दीर्घायुर्भूत्वा शतपत्न्या विरीह्यात् ॥ १२अ १००म यज्ञ ।
- ‡ प्रथमसूत्रेण १८१ इति अनेन ।
- § यदावधन् दात्यायया हिरण्यं शतानीकाय सुमनसामा ।
 तन्म आरधामि त्रतोशारदायामुभान् अरदतिर्विशासम् ॥ २४अ ५२म यज्ञ ।
- ॥ शीवि त आहुर्दिवि बभूवामि शीघ्रसु शीघ्रस्त यस्तुते ।
 अथैव मे वरुणस्तन्मर्षम् यसा त आहु परम जनिवम् ॥ १म १८१५ अ० ४ ।

पुंस सावनसीमन्तर्चीलोपनयनेचिह्न ।
 विवाहे चानलाधानप्रभृतिथीतकर्मसु ॥
 इदं याव प्रकुर्वन्ति द्विजा हृदिनिमित्तकम् ।
 अन्ये षोडशमस्कारथायस्यादिष्वपीयते ।
 वाप्याद्युदयापनादौ तु कुर्युं पूर्त्तनिमित्तकम् ॥ इति ।
 चन्द्रिकाया विश्वपुराणे ।

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मन ।
 नामकर्मणि बालाना वृडाकर्मदिके तथा ॥
 सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिसुखदर्शने ।
 नान्दीमुखान् पितृनादौ तर्पयेत् प्रयतो गृही ।
 तानिहा पितृयज्ञेन वैदिक कश्चिदाचरत् ॥

ब्राह्मेऽपि ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ।
 पितृन्नान्दीमुखात्तान् तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥
 विद्वर्तपु चाधानयज्ञपुसवनेषु च ।
 नवान्नभोजने स्नाने भार्यायाः प्रथमार्त्तये ॥

स्नाने समावर्त्तने ।

देवारामतडागादिप्रतिष्ठास्त्वेषु च ।
 राजाभिषेके बालान्नभोजने हृदिसन्नयान् ॥
 नान्दीमुखान् पूज्यतमाऽस्तथा भ्रातृगणानपि ।

वनस्थाद्याश्रमं गच्छन् पूर्वेद्युः सद्य एव च ।

पितॄन् पूर्वोक्तविधिना तर्पयेत् कर्मसिद्धये ॥ इति ।

क्षत्रिणान्दीयादस्य सन्धत्वमाह ।

गणयः क्रियमाणानां मातॄणां पूजनं सक्तत् ।

सक्तदेव भवेच्छाहमादी न पृथगादियु ॥

अस्यार्थः । देवान्तरगतस्य चिरकालाभ्युपगमसद्भावस्य सृ-
बुद्ध्या पुत्रादिना कृतमेतत्कार्यस्य कालान्तरे समागतस्य तस्यैव
यदा जातकर्मादयः संस्कारा युगपत् क्रियन्ते,—अथवा उप-
नयनात् प्राक् स्वकाले कथञ्चिदकृतचीनपर्यन्तसंस्कारस्य जात-
कर्मादीनि यदा उपनयनकाले संभूय क्रियन्ते,—तदा तेषु
संभूय क्रियमाणेषु संस्कारेषु मातृपूजाया नान्दीयादस्य च सक्तत्-
तन्त्रेण प्रथमतः क्रियमाणकर्मणः आदावनुष्ठानं कर्तव्यम्,
न पृथगादियु नाह्वया संस्कारकार्यणामादिषु कार्यमित्यर्थः ।

अत्र मातृपूजनं पूर्वमुक्तं विशुपुराणि ।

तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ।

अकृत्वा मातृयागन्तु वैदिकं यः समाचरेत् ।

तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥ इति ।

मनुरपि ।

कर्मादियु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिता. पूजयन्ति ताः ॥

• शाकप्यायनादिक, यदा यदप्यायन विहाय च न ननुमिच्छन्ति इत्ययम् ।

मातर उक्तायतुर्विंशतिमते ।

यादे ह्यभ्युद(यि)यप्राप्ते देवतास्वापनं स्मृतम् ।
जातिधन्नेकुलयेषीलीकाना हृदिकारकम् ॥
तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो मातामहे तथा ।
इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसाष्टमी ॥
ब्रह्मास्वाद्यास्तथा सप्त दुर्गावैवगणाधिपान् ।
हृद्गादौ पूजयित्वा तु पथान्द्वान्दीमुखान् पितृन् ॥
मातृपूर्वान् पितृन् पूज्य ततो मातामहानपि ।
मातामहीमतः केचिदुद्यग्मा भोज्या द्विजातयः ॥

अस्यार्थः । इद्विधादे कर्त्तव्ये सति पूर्वं स्थण्डिलादौ मातृगणः
संपूज्यस्तदथा पितृपक्षे तिस्रो मातृपितामहीप्रपितामह्यः पूज्याः ।
तथा मातामहवर्गे मातामह्यादयस्त्रिस्रः पितृष्वसा मातृष्वसेत्यष्टौ
मानुष्यो मातरः । ब्रह्मास्वाद्याः सप्त देवमातर । तथा
दुर्गागणाधिपक्षेवाधिपाद्य षोडशैरुपचारैः संपूज्य नान्दीमुखान्
पितृन् यादेन पूजयेदिति प्रयोगपारिजाते व्याख्यातम् ।

अथवा कात्यायनीज्ञा मातरः पूज्याः यथा ।

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्नाहा मातरो लोकमातरः ॥

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आवाह्य गन्धपुष्पाणि धूपं दीपं निवेदयेत् ॥

तथा वसोधारामातरः कुक्ष्ये समालिख्य पूज्या इत्युक्तं तत्रैव ।

कुञ्जलभ्ना वसोर्धाराः पञ्च वायु घृतेन तु ।

कारयेत्सामधारा वा नातिनीचा न चोच्छ्रिताः ॥

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जपित्वाथ समाहितः ।

पङ्भ्यः पितृभ्यस्सदनु यावदानुपक्रमेत् ॥ इति ।

इदं कात्यायनपरिशिष्टोक्तकालीयानां क्रावुमाध्यन्दिनानामेवेति
वेदितव्यम् । पङ्भ्यः पितृभ्य इति । तेषां सूत्रे नान्दीयाइस्य
पङ्केवेत्यभिधानादविरुद्धम्, षडङ्गं वा स्रग्दृष्टोक्तमिति वचनानु-
श्रान्तम् । प्रयोगपारिजातकृता तु पङ्भ्यः यावदनुपक्रमेदित्येवं
व्याख्यातम् । त्रिभ्यः पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यो मातामहादिभ्यो मातृ-
यावदूर्ध्वकं यावदनुपक्रमेत् ।

उक्तधानन्दसन्ताने यज्ञोदाहादिमङ्गले ।

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहाः पूज्या विश्वेदेवास्तथैव च ॥

इति हिमाद्री मत्स्यपुराणवचनात् । तदेतदाश्वलायनशाखादि-
विषयत्वेन नेतुं शक्यते ।

माता पितामही चैव संपूज्या प्रपितामही ।

पित्रादयस्त्रयश्चैव मातुः पित्रादयस्त्रयः ।

एते नवार्चनीयाः स्युः पितरोऽभ्युदये द्विजैः ॥

इत्याश्वलायनस्मरणेन । अथ नान्दीयाइ आश्वलायनकाण्डा-
दीनां पित्रादिक्रम एव न तु प्रपितामहादिक्रमः । तत्तच्छा(स्त्री)-
स्त्रिप्रवर्तकाश्वलायनकात्यायनाभ्यां स्वस्वसूत्रे तादृशक्रमस्य प्र-
दर्शितत्वात् ।

यस्तु ।

नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।

नाम सद्दीर्घयैद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥

इति वृद्धवशिष्ठवचनं तदेतच्छाखान्तरीयमिति मन्तव्यम् । हेमा-
द्रादयोऽप्येवमेव मेनिरे ।

तत्कालमाह वशिष्ठः ।

पूर्वेद्युर्मातृकं श्राद्धं मध्याह्ने पैतृकं तथा ।

उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु ॥

अस्यानुकल्पमाह वृद्धशतातपः ।

पूर्वाह्ने मातृकं श्राद्धं मध्याह्ने पैतृकं तथा ।

ततो मातामहानान्तु वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

अत्राप्यशक्नो वृद्धमनुः ।

अन्तर्गते श्राद्धकालान्तं नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः ।

पूर्वेद्युरेव कुर्वीत पूर्वाह्ने मातृपूर्वकम् ॥ इति ।

वृद्धशतातपसु ।

पृथग्दिनेष्वशक्तयेदेकस्मिन् पूर्ववामरे ।

श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवन्तु तान्विकम् ॥ इति ।

श्राद्धक्रममाह प्रपितामहः ।

मातृश्राद्धन्तु पूर्वं स्यात् पितृषु तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानान्तु वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

एतद्विवाहादिमहाकर्मविषयम् । अस्य तु तदहरेव कार्यम् ।

तथाच गृहपरिशिष्टम् ।

महत्सु पूर्व्वेद्युस्तदहरेवाख्येषु इति ।

पतिरपि ।

पूर्व्वान्हे तु भवेद्विद्विना जन्मनिमित्तकम् ।

पुत्रजन्मनि कुर्व्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुधः ॥ इति ।

विश्वेदेवादयोऽत्र नान्दोमुखा इति विशेषणीया इत्युक्तं
हेमाद्रौ ।

जर्द्धवक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दोमुखसंज्ञकाः । इति ।

काव्यायनसूत्रेऽपि ।

नान्दोमुखान् पितृनावाहयिष्ये इति पृच्छतोत्थादि ।

अत्रेदं तात्पर्य्यम् । विविधा नान्दीमुखाः पित्रादयस्त्रयः प्रपिता-
महपित्रादयश्च । तत्र पित्रादयो नान्दोमुखा वृद्धियाहदेवता
ज्ञेयाः ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयो ह्यशुमुखा स्त्रेने पितरः परिकीर्त्तिताः ।

प्रसन्नमुखसंज्ञास्तु मङ्गलीया यतस्तु ते ॥

इति ब्रह्मपुराणे तेषामिव मङ्गलकर्मसु देवतात्वयवणात् ।

प्रपितामहस्य पित्रादयस्तु प्रौढपदपोर्णमासीनिमित्त्याह्ने देवता
इति मन्त्रव्यम् ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

इत्युक्त्वा

तेभ्यः पूर्व्वतरः पञ्च प्रजावन्तः सुखैपिणः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दो मृशुडिरिति कथ्यते ॥

इति तेषामपि नान्दीमुखसज्ञा विधाय

नान्दीमुखाना प्रत्यक्ष कन्याराशिगते रवौ ।

पौर्णमास्यान्तु कर्त्तव्य पाराह्ववचन यथा ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् । अतः सिद्धं तृद्विध्याहं पितृादि-
त्रिकस्यैव देवतात्वमिति । प्रयोगपारिजाते हेमाद्रौ च एवमेव
व्याख्यातम् ।

अन्येऽपि विशेषा कारिकायाम् ।

प्राङ्मुखोऽतीपवती स्या(द)दुपचार प्रदक्षिणम् ।

तिलकार्यं यवे कुर्यात् युग्मानत्र निमग्ना तु ॥

ऋजुदर्भान्मूलास्तु दक्षिणासासनेषु तु ।

प्राक्सस्येवप आसिथ पूर्ववच्चानुमन्त्र ता ॥

तिलो सोति पदस्थाने यवोऽसीति पद वदेत् ।

स्रधयेति पदस्थाने तुष्ट्याशब्द वदेत्तथा ॥

पितृनिति पदारपूर्वं वदेन्नान्दीमुखानिति ।

स्रधानम पदस्थाने वदेत् स्नाहानम पदम् ॥

अथान्यन्तु यथापाठमुक्त्वाब्धिंश्चावपेटयवान् ।

नान्दीमुखानु पितर प्रीयन्तामिति मन्त्रत ॥

सम्बन्धनामरूपाणि वर्त्तयेदत्र कर्मणि ।

निपातो न हि मशस्य जातुनो विद्यते क्वचित् ॥

पितर्घसुपविष्टभ्य सकृदर्घ्यं निवेदयेत् ।

दिर्हिर्गन्धादि दातव्यमित्यादि ॥

अन्येऽपि विशेषा स्मृतसूत्रादवगन्तव्या ।

तथा ।

अत्र तृतिपरिज्ञानपर्यन्तं पूर्ववद्भवेत् ।
 मधुघातेत्वृचः स्थाने उपास्मै गायता नरः ॥
 पञ्चर्षः- आवयित्वास्तत्रिति† च आवयेदृचम् ।
 सम्पन्नवचनादि स्यादाचान्तेषु द्विलम्बसु ॥
 द्विलम्बुक्ताशयं सम्यग्भोमयेनोपलेपयेत् ।
 अत्र मागपकान् दर्भानासृष्ट्वाति ततः परम् ॥
 घृषदास्यं च कुर्वीति दध्ना (लयन्ति) नयति सपिपा ।
 घृषदास्येन सन्निभं भुक्तशेषं घृतं भवेत् ॥
 एकैकस्योक्तमन्त्रेण द्वौ द्वौ पिण्डी तु निर्यपेत् ।
 अथानुमन्त्रणादि स्यास्तत्तु नेच्छन्ति केचन ।
 अथ सम्पन्नवचन विप्राणान्तु विसर्जनम् ॥ इति ।

- उपोष्ये गायता नरः परमात्मनिन्दये । अभिदेवाऽऽवयते ॥ १९ ॥
 यी त्वास्मिन्मध्ये मधुवन्नवर्षेभ्यो आम्बरे हरिषी यी गविष्टी ।
 यी ला नूनमनुमदन्ति विप्रा दिवेन्द्र सीमऽऽवयते सपिपि ॥ २० ॥
 लम्बिता उच्यते सङ्घी मुराय मन्द्र भाजित्री वृक्षाभिमान ।
 अरुर्द्विन्द्र मरुतपिद्वय मासा यशोर दधनदन्तिता ॥ २१ ॥
 आतु न इन्द्र उच्यतेऽस्माकमर्षे मासि । मदान् मष्टीभिर्पिपिभि ॥ २२ ॥
 त्वमिन्द्र प्रतूर्णदभि पिप्रा असि स्वध ।
 अमस्तिष्ठा दन्तिता विश्वरुसि ल तूय्ये तदप्यता ॥ २३ ॥ २२ ॥ यजु ।
 † अथतृतीयमदन्तं आवयित्वा अघुषते ।
 अघुषते सभाजवी विप्रा नविष्टया तृतीयोश्च निन्द्र ते इरो ॥ २४ ॥ २५ ॥ यजु ।

तथा बहुमाद्यकस्यापि पिण्डमेकमेव ।

अनेका मातरो यस्य हृदियाश्चे महालये ।

अर्घ्यदानं पृथक् कुर्यात् पिण्डमेकन्तु निर्व्वपेत् ॥

इति लोगाच्चिद्वचनात् ।

तथा ।

पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च ।

जीवेत् स यदि वर्गाद्यस्तद्गर्गन्तु परिव्रजेत् ॥

इति वचनाद्यदि वर्गाद्यः सम्पूर्णो वर्गो वा जीवति तदा हृदि-
शाब्दादौ तद्गर्गस्थान्यः । तथा पिण्डदानमपि विकल्पेनीक्षं
हृदियाश्चे ।

पिण्डनिर्षपणं कुर्यान्न वा कुर्यात्पराधिप ।

इति भवित्यपुराणवचनात् ।

आमत्राहं पिण्डवर्जे हृदौ नान्दीमुखे सदा ।

इति हृदयाश्रवत्कारवचनाच्च । अपिण्डकं हृदियाहमनन्निकल्पिपद-
मिति केचित् ।

यावन्नस्त्राग्निसम्बन्ध उक्तवाग्निसूत्रैश्च च ।

तावद्द्विषु सर्वांसु सद्दस्यमात्रमाचरेत् ॥

इति हृदमनूक्तेः ।

सद्दस्यत्राहे विद्येपमाह लोगाधिः ।

सद्दस्यन्तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणम् ।

नावाहनं न सैवार्घ्यं नाभ्नीकरणमेव च ।

विकिरं पिण्डदानश्च त्राहे सद्दस्यसंज्ञि(ति)तम् ॥ इति ।

अत्र जीवत्पितृकस्य विशेषमाह मनुः ।

हृदौ तीर्थे च संन्यस्ये ताते च पतिते मति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥ इति ।

धर्मार्थः । पितृकर्तृके कर्मणि हृदयादौ यदि पितृप्रतिनिधि-
त्वेन पुत्रस्य कर्तृत्वं तदा पितृपित्रादय एव यष्टव्याः न तु स्वमाह-
मातामहादय इति । स्वकर्तृके स्वपत्नीनियेकादिकर्मणि तु
पितरि जीवत्वपि स्वमाहमातामहादिभ्यो दद्यात् ।

पितरो जनकस्येव्या यावद्दृतमनाहितम् ।

समाहितव्रतः पथात् स्वान् यजेत पितॄन् सदा ॥

इति हृदयाच्चवल्कोक्तेः । समाहितव्रतः समातव्रतश्चैव इत्यर्थः ।

तत्रापि प्रथमविवाहे न स्वस्य कर्तृत्वमित्याह सायनाचार्यः ।

नान्दीयाहं पिता कुर्व्यादाये पाणिग्रहे बुधः ।

अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि ।

स्रपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्दहनाक्षेयां त(द)स्याभावे तु तत्क्रमात् ॥

अत्र पिण्डग्रहः श्राद्धपरः । ओद्दहनादित्यत्र अभिविधावाद् ।
ततश्च स्रापत्यस्य गर्भाधानादिप्रथमविवाहान्तसंस्कारेषु पिता स्र-
पितृभ्यः यावत् दद्यात् । तस्य पितुरभावे तु तत्प्रतिनिधिपितृव्यादि-
स्तत्पुत्रादेर्जातकर्मादिविवाहान्तसंस्कारेषु तेषां संस्कार्यपित्रादीना-
मेव क्रमेण दद्यात् । पितुर्भावाद्यभावे तु संस्कार्यस्य भ्रात्रादिभि-
रपि स्रपित्रादीनामेव दातव्यम् ।

असंस्कृतानु संस्कार्यो भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

इति स्मरणात् । समावर्त्तनस्यापि विद्याहाप्राचीनसुतसंस्कार-
त्वाज्जीवत्पितृकस्य समावर्त्तने पिता स्वपितृभ्यो दद्यात् । अजीव-
त्पितृकसु पूर्वसंस्कृतभ्रातृसम्भवेऽपि स्वयमेव स्वपितृभ्यो दद्यात् ।
उपनौत्वा कार्याधिकारस्य जातत्वादिति ।

कार्तारं चैज्जीवत्पिता तदा विशेषमाह ऋष्यपरिशिष्टे ।

जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु भ्रातृमातांमहयोः कुर्यात् तस्यां
जीवन्यां मातामहस्यैवेति ।

येभ्य एव पिता दद्यादिति तु साग्निविषयम् ।

न जीवतः पितुः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः ।

(ए)येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्यात् साग्निः ॥

पितामहेऽप्येवमेव कुर्याज्जीवति साग्निः ।

साग्निर्कोऽपि न कुर्यात् जीवति प्रपितामहे ॥

इति सुमन्तुवचनात् ।

इति श्रीमद्विधानपारिजाते तृतीयस्तोत्रे तृत्रियाहनिर्णयः ।

अथ वरस्य कन्यागृहं प्रति गमनविधानम् ।

तत्र यौनकः ।

पुण्ये सुहृत्ते कुर्यात् पिताहं विधियद्विजः ।

तत्राभ्युदयिकं श्राद्धं कुर्यात् स्त्रियः च वाचयेत् ॥

अपरेद्युः कृतस्नानो धृतधीताभ्वरहयः ।
 भूपितो गन्धमाख्याद्यैः शकुनेन समन्वितः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयित्वान्ते कृतमुष्णाहवाचनम् ।
 कृतकौतुकबन्धय मित्र(बन्धादि)वान्भवसयुतः ॥
 यानं यथार्हमारुह्य यातव्यं च बधूगृ(हे)हम् ।
 तस्य द्वाराद्वहिः स्थित्वा प्राशुखोऽभिसुखागतेः ॥
 गृहीतपूर्णकुम्भादिपाणिभिर्वनिताजनैः ।
 कृताभ्युद्गमनो गेहं प्रयिशेत्सह बन्धुभिः ॥ इति ।

बधूवरभोजनविषये वीधायनः ।

स्वर्गो भुक्तवान् प्रतोदपाणिरपदातिर्गत्वा बन्धुघ्नातिभि-
 रतिधिवदर्चितः स्यातामहतवाससं गन्धानुलिता स्वग्विषीं
 भुक्तवतीमियुहस्ता बधूं समीक्षित इति ।

व्यासोऽपि ।

भुक्त्वाऽऽ समुद्धेल्लान्यां सायिचीमहणं तथा ।
 उपोषितः सुतां दद्यादर्चिताय द्विजातये ॥ इति ।

ब्राह्मेऽपि ।

पूर्वेद्युः स्वस्तिवाचनं नान्दीथारं समरचरेत् ।
 भुक्त्वा निश्चक्रि पूर्व्याहे उद्धेविगि सर्व्यदा ॥
 इति कन्यागृहगमनविधानम् ।

अथेदानीं गृहमागताय वराय कन्यादाया मधुपर्क-
विधानेन पूजा कार्या ।

तथा चाग्रस्तायनगृह्यम् ।

ऋत्विजो हत्वा मधुपर्कमाहरेत् स्नातकायोपस्थितायेति ।

फाल्गवायनगृह्यमपि ।

पञ्चर्षा भवन्ति आचार्य ऋत्विग्वैवाङ्गो राजा प्रियः
स्नातक इति ।

वरस्य या भवेच्छाखा तच्छाखागृह्यचोदितः ।

मधुपर्कः प्रदातव्योऽप्यग्न्याग्नेऽपि दातरिः ॥ इति ।

एवं सखसूत्रोक्तप्रकारेण मधुपर्कविधिना अर्चिताय वराय कन्या-
दानमभिधीयते ।

तथाच गौनकः ।

नानाविधा ज्ञानपदा ग्राम्याद्योद्वाहकर्मणि ।

क्रियन्ते लौकिका धर्मास्तेषु स्वकुलपूरुषैः ॥

पूर्वैरनुष्ठितान् कृत्वा कुर्व्याहारपरिषद्म् ।

शर्वासाधारण कर्मे तत्तु तावदिहोच्यते ॥

तत्र प्रदेशे कस्मिंश्चित्तद्भ्युपरिकल्पिते ।

विष्टरं प्राश्नुः सम्यगामित्वा चरणौ स्वयम् ॥

* एव वरदायन्य अतिक्रम्यपश्चकं ददाद् अन्वेषणाय मधुपर्क इति अर्थेन श्रद्धासौम्यं कर्म तच्छाखया मधुपर्क इति याज्ञिकान् तस्य तादृशत्वे इति । इति निर्बन्धितम् ।

† पञ्चमता भवेदन्ना तदहो नु विष्टरः ।

खड्गेशो मीमांसा सम्प्रदायस्य विष्टरः ।

दक्षिणावर्तस्य तस्य वागवर्तस्य विष्टरः । एतेषामन्यतमवयवैः ।

प्रक्षाल्याचम्य च कृतप्राणायामः समाहितः ।
 उपलिय तथोत्सिख्य स्वण्डिलेऽग्निं निधाय च ॥
 पश्चाद्दानेः प्रतिष्ठाप्य पेपथीमश्लनिर्गिताम् ।
 प्रागुत्तरेऽग्ने संस्त्राप्य पूर्णकुम्भमथो वरः ॥
 उत्थाय प्राङ्मुखः स्थित्वा प्रत्यगुत्तरतोऽनलात् ।
 तदानोमात्मना दत्तां नूतनं प्रसन्नद्वयम् ॥
 वसित्वाचान्तसलिलां भूपितां कुसुमादिभिः ।
 पश्चात्कुशको ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः ॥
 ऊर्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशसु विष्टरः ।
 दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तसु विष्टरः ॥
 प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुखीं तां स्थितामात्मसमोपतः ।
 कन्यका प्रतिगृह्णीयाद्दत्तां पित्रादिभिर्वरः ॥
 कन्यादानप्रकारस्य पूर्वाचरित उच्यते ।
 वरस्याभिमुखं स्थित्वा कन्यायाः प्रतिपादकः ॥
 चतुर्थ्यन्तं वरस्योक्ता नाम तन्नोत्रपूर्वकम् ।
 ततः सङ्ख्यकर्मभ्य इत्युच्चार्य्य ततः परम् ॥
 पाद(गामिनि,गामिति चोच्चार्य्य प्रीतिपूर्वं ततः परम् ।
 वरस्य हस्ते यो दद्याद्देवतीयेन शास्त्रधीः ॥
 तद्यथा गार्ग्यगोत्राय परमेश्वरशम्भवे ।
 आच्येयगोत्रप्रभवां पार्व्वतीं प्रददान्यहम् ॥
 कन्यां सङ्ख्यकर्मभ्यः करोमि प्रतिपादिताम् ।
 कन्यकादानकर्म्मैवमाचरन्ति मनीषिणः ॥

विभवानुगुणं क्षेत्रं सुवर्णरजतादिकम् ।

सर्वं विहित(मन्त्रेण)मघैष काले दद्यात्सहोदकम् ॥

तिष्ठन् कन्यादानं कुर्यात् । तदुक्तं बृहस्पतिना ।

चतुष्पादं गृह्यं कन्यां दार्शीं छत्रं रथं तदम् ।

तिष्ठचेतान् द्विजो दद्याद्भूम्यादीनुपविश्य च ॥

ततो मङ्गलसूत्रञ्च ध्यायन्निष्ठाञ्च देवताम् ।

बह्वा कण्ठे प्रदेशेऽस्या भूपथानि च शक्तितः ।

कन्यकां प्रतिगृह्यैवं वरः पूर्व्वयदासने ॥ इति ।

अथ गौनकीये अग्नि प्रतिष्ठाप्य बध्वा वरः पाणि गृह्णीयादिति यदुक्तं तप्तु वाजसनेयादिविषयम् । तच्छाखाप्रवर्त्तककात्यायनाचार्येण उद्धृतावोचिते अग्निमुपममाधाय निर्मथ्य विवाह उद्गयन आपूर्य्यमाणपक्षे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयादिति सूत्रप्रणयनात् । भाष्येनायनादीनान्तु पाणियहणानन्तरमग्निस्थापनं वेदितव्यम् । पश्चादग्नेर्द्विपदमश्मानं प्रतिष्ठाप्य उत्तरपुरस्तादुदकुक्षं निधाय समन्वारध्यायां हुत्वेति सूत्रात् ।

प्राक्तनो दक्षिणे पात्रे वधूं तासुपवेश्य च ।

उपलेपादि कुर्व्वीति हविर्भुक्स्थापनान्तकम् ॥

इति कारिकाकारमताच्च ।

नारदः ।

पङ्कजमितीक्षेपं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।

कुर्यात्प्रातालवत्तान्त्रपात्रं तद्गमिः पलैः ॥

तान्त्रपात्रे जलैः पूर्णे सत्पात्रे वायवा शुभे ।

मण्डनाङ्गोदयं वीक्ष्य रवेस्तत्र विनिक्षिपेत्* ।

मुहूर्त्तं मङ्गले प्राज्ञो यन्वच्छायादिनाथवा ॥ इति ।

अथ सुमुहूर्त्तममये विधेयोऽभिहित आश्रयलायनकारिकायाम् ।

आतालङ्घितकन्यायाः प्राञ्जुख्याः प्रत्यमाननः ।

ईदृशे तण्डुलस्याया वरस्तस्य मुखञ्च मा ॥

मुहूर्त्तं गोभने सम्यक् क्षिपेता मुखयोर्मिथः ।

समुदा जीरकां कन्यां वरयेदथ ता वरः ॥ इति ।

तण्डुलप्रमाणमुक्तं यमस्मृती ।

आशुभं तण्डुलप्रस्यमीचिप्रत्यञ्जुखी बधूम् । इति ।

अथ कन्यादानप्रकार उक्तः गृह्यपरिशिष्टे । यथा ।

चतुः(प्यादे)प्यदे सोत्तरच्छदे हरितदर्भास्तीर्थे भद्रपीठे वरः
प्राञ्जुख उपविशेत्तस्य पुरस्तात् प्रत्यञ्जुखीं भद्रपीठासीनां सुस्नाता-
मसङ्घतामाहृतवासमम्† स्रग्विणीं कन्या पुरस्तत्त्व दाता सामात्य-
उपविशेद्वरं विधिवद(ईयेत्)भ्यर्चयेच्च । अथ दक्षिणतः पुरीधा
उदङ्मुख उपविश्य मध्ये प्रागग्रोदगप्रान् दर्भानास्तीर्थे तैजस-
मपां पूर्णं कलसं निधाय प्रोक्षयवानोष्य तं गन्धादिभिरनङ्घृत्य
दूर्वा(स्व)पङ्क्तवैसुखमवस्तीर्थे अब्लिङ्गाभिर्ऋगिरभिमन्त्र्य ताभि-
रङ्गिः प्रयोजयेत् ।

* निवेपनस्ये वधा— सुखं लभसि यस्यां तत्रप्रा विनिक्षिपेत् पुरा ।

अथ भाषाय दन्वथो कालसावगकारणम् ॥ इति निर्वयसिम् ।

† आश्रयलायनस्य यथा— ईपङ्गीत नव एव सप्तम यत्र धारितम् ।

आश्रय तद्विलागीयान् सर्व्वसर्गसु पालकम् ॥

ईपत् एषे, न धारित न परिशिसमिति सम्भारतत्त्वम् ।

अथ दाता पुण्याहादीनि वाचयित्वा शिवा आपः मनु सीम-
नस्यमसु अचतं चारिष्टञ्चासु दीर्घमायुरसु शान्तिः पुष्टिसुष्टियासु
तिथिकरणसु हस्तनक्षत्रसम्पन्नासु इत्युक्त्वा भार्यादिममेतः सङ्ख्य-
याकामुद्यार्थं कन्या प्रतिगृह्णत यत्कगोत्रो(इवा)त्पद्मामसुष्य प्रपौष्टी
मसुष्य पौष्टीमसुष्य पुष्टीं सुशौनानास्त्रीमिना कन्या वशिष्ठगोषी-
(त्पन्नाय)इवाय अमुष्य प्रपौष्टाय अमुष्य पौष्टाय अमुष्य पुष्टाय
शुतशीलनास्त्री अस्मै वराय सम्प्रददे कन्या प्रतिगृह्णातु भवानिति
ब्रुवन् वरस्य पाथी हिरण्यमुपधाय कलसोदकधारामासिञ्चेत् ।
मनसा च प्रजापतिः प्रीयतामिति ब्रूयात् ।

अथ वरः शिरसि पुण्याहाशिषो वाचयित्वा दक्षिणेऽसे
कन्यामभिसृश्य “क इदं कक्षा अदात् काम कामायादात् कामो
दाता काम प्रतियचीता काम समुद्रमाविश्य कामेन त्वा प्रति-
गृह्णामि कामैतत्ते इष्टिरसि द्यौस्त्वाददातु पृथिवी परिगृह्णातु”
इति जपित्वा प्रजापतिमनुष्मृत्य धक्षेप्रजासिद्धर्यं कन्या प्रतिगृह्णा-
मीति ब्रूयात् । एव विः प्रयुज्य पुरोधा दाद्वरौ पति ‘ऋतस्य
हि शरूथ सन्ति पूर्वी’रिति तिस्र ऋचोः जपित्वा एतच्च सत्य-
सम्बद्धमसु इति ब्रूयात् ।

-
- अतस्य हि अथवा सति पूर्वसिंहास्य धीतिर्देवितानि सति ।
 - अतस्य प्रीतो अथवा तदहं अथावधानं अथमात्रं वायो ॥ ८ ॥
 - अतस्य दूषा अथवा सति सुदवि अन्ना वपुषे वपु वि ।
 - अतस्य दीर्घमिषयास्य वृष सतेन याद अतसा विविध ॥ ९ ॥
 - अतः सत्यास्य अतसिद्धीकृतस्य एकशतधा च सत्यम् ।
 - अतस्य इषी वपुषे यमोरे अतस्य वपुः परमे इत्यस्य ॥ १० ॥ १००० ॥

अथानयोर्निरीक्षणम् ।

स्वस्रहृते वैश्वानि मङ्गलगोततूर्यनिर्वोदे पूर्वापराव(न्वु)त्पु-
च्छिनी हस्तान्तराली शुक्लतण्डुनरागो कृत्वा मध्ये सप्तिका तिर-
स्कारिणी धारयेयुः । अथ पूर्वस्मिन् रागो मन्वड्मुखी गुह-
जीरकपाणिं कन्धां स्यापयेयुः । अपरस्मिन् प्राङ्मुखं तथाभूतं
वरञ्च । तौ मनसा इष्टदेवता ध्यायन्तौ समाहितौ (समायिकौ)
तिष्ठेताम् । ब्राह्मणाः सूर्यसूक्तं पठेयुः । पुरन्धरो मङ्गलगोतीः
कुर्युः ।

अथ व्योतिर्विदादिष्टे काले (प्रविष्टे) सद्यस्तिरस्कारिणोमुद-
गपमार्थे कन्धावरो परस्परस्मिन् गुहजीरका(नवकिरतः)नव-
किरन्तो परस्पर निरोक्षेयाताम् । अन्धाढ्योमिति* तामोक्षमाणो
जपत्वधोरचक्षुरपतिघ्नोति ‡ । तथेक्ष(द्य)माणोऽद्यास्या भुवो-
र्मध्यम् इदमहमिति § दर्भायेण परिमृज्य दर्भे निरस्य अप उप-
सृजेत् । ततो मित्रोऽसोति षधूं दक्षिणहस्ते गृहीत्वा एकमिषं ¶
इति वेदिमुपनयेत् । अथ ब्राह्मणा वात्यवाः पुरन्धरस ता-
वागौर्भिरभिनन्दयेयुः ।

* उदुत्यमित्यादिकं प्रथमस्रहृत्स्य ४०० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† अन्धाढ्यो नक्षत्रापतिनी उदुत्यत इन्द्रापुत्राणीं सप्तानामधो स्रष्टु सवे ।

‡ अवीरचक्षुरपतिघ्नोति शिवा पशुपतु गुनना सुवर्षा ।

वीरस्रहृत्कामा स्याता अ नो भव दिपदे ३ अणुपदे ॥ १०८ ८४५ ४४४५ ।

§ इदमह वा त्वयि पतिघ्नान्धोर्न निर्दिशामि ।

¶ एकमिषे विश्वत्पाऽन्यतु हे काश होवाथा विश्वत्पाऽन्येतु । सन्धारवद्रमाया ।

अथानपोराद्राक्षतारोपणम् ।

ब्राह्मणाः तैजसेन पात्रेण घौर(मानीय)मादाय हृतमासिष्य
पुरन्धगादिभिः आद्राक्षततण्डुलानादाय तदारोपणरूप तथा-
स्त्रितयोर्वधूवरयोर्वधेनकमेतत् कारयेयुः । अमृतं घौरमायुर्धृत-
मरिष्टमक्षतान्याप एतेषामारोपणमिष्यते इति सूत्रात् । ततो वरः
प्रक्षालितपाणिर्वध्वाः प्रक्षालितऽञ्जलीं घौरहृतं पाणिना हिरुप-
स्तोर्थं द्विस्तण्डुलानञ्जलिना धपति यथापूर्थ्यंत ततो हिरुपरिष्ठा-
दभिधारयति एव वराञ्जलावन्यस्तण्डुलापूरणं कुर्यात् । दाता
तयोरञ्जल्योर्हिररक्षमवदधाति । अथ वरः कन्याञ्जलीं स्वाञ्जलिं
धारयेत् दाता च कन्या धारयतु दक्षिणाः पान्तु बहुदेय चासु पुष्पं
ववेताम् शान्तिः पुष्टिसुष्टिद्यासु तिधिकरणसुहृत्तनत्रमम्यदसु
इत्युक्त्वा कन्यासुतिष्य तदञ्जल्यक्षतान् वरभूर्ङ्गारोपयेत् । वरोऽपि
तभूर्ङ्गिं स्वाञ्जल्यक्षतानारोपयेत् । एवं त्रिर्वधूः पूर्व्वं वराञ्जलीं
ततस्त्रिवरः बध्वञ्जलीं तण्डुलपूरणं कुर्यात् । तदञ्जलावन्योऽथ
तक्षमारोपणं कारयेत् । इदानीं दाता वराय गोभूमिदासीयान-
शयनादादिकमनुदानं दद्यात् ।

अथ पुरोधः काशे (पय) अथ आसिष्य घौरदुम्बर्ष्यां आर्द्र-
शाखया सपलाशया महिररक्षपविषया सदूर्ध्वाम्नपक्षवया अमि-
विचेद्वलिङ्गाभिर्दग्धि ॐ ।

अथ बधूधरी स्वशिरपुष्पं चौरदृतीनाङ्गाश्च परस्परतिलकं
 कुरुतः कण्ठे स्रजं चामुञ्चतः कौतुकसूत्रं च परस्परं करे बध्नी-
 याताम् । अथ पुरोधाम्नायोरुत्तरीयान्तयोः पञ्च पञ्च पू(गी)ग-
 फलानि विवाहव्रतरक्षिणं गणाधिपमनुस्मृत्य गणानां त्वा गणपतिं
 हवामहे इति या तू न इन्द्र क्षमन्तमिति च^१ बधूधरयोरुत्त-
 रीयान्ती च नीललोहितं भवतीति^२ मन्त्रेण बध्नीयात् ।

अथ दाता सभाय्यीं वृद्धाः पुरन्ध्रयो ज्ञातिबान्धवाश्च क्रमादा-
 शीभिरेन्द्राक्षतारोपणं कुर्युरिति ।

अत्र कन्यानिरीक्षणदानादिषु शीनकण्टकपरिशिष्टयोः क्रम-
 व्यत्ययो यत्र दृश्यते तत्र शिष्टाः प्रमाणम् ।

अत्र कन्यादानमन्त्रो वायुपुराणे यथा ।

कन्यां कनकमम्पत्रां कनकाभरणैर्युताम् ।

दास्यामि (स्त्रिच्छवे) विश्वे रुभ्यं ब्रह्मलीकजिगीषया ॥

विश्वम्भ(रः)रा सर्वभूताः साक्षिण्यः सर्वदेवताः ।

इमां कन्यां प्रदास्यामि पितृणां तारणाय च ॥

* गणानां त्वा गणपतिं हवामहे शिवायां त्वा शिवपतिं हवामहे । निधोनां त्वा
 निधिपतिं हवामहे इती मन्त्रः । आइश्वर्यानि मन्त्रेण मन्त्रेण मन्त्रेण मन्त्रेण ।

११५- १८५. यमुः ।

† या तू न इन्द्र क्षमन्तमिति याम संवत्साय ।

सहाइली दक्षिणेन ॥ पन्. ८१५. १८५ ।

‡ नीललोहितं भवति कन्यामन्त्रिण्युते ।

एधने अस्यां प्रातः पतिर्भवेत्तु इत्यने ॥ १०५. ८१५. १८५ ।

अथ प्रार्थनामन्त्रौ ।

पृथ्व्यृङ्गः ।

गौरीं० कन्यामिमां विप्र यथाशक्तिविभूयिताम् ।

गोत्राय शश्वशं तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥

व्यासोऽपि ।

कन्ये समाश्रयी भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः ।

कन्ये मे पृष्ठतो भूयास्त्वहानाम्बोक्षमाप्नुयाम् ॥ इति ।

दासीदासासनाद्यञ्च भूषणानि गृह्यं (ततः) तथा ।

चिन्ताणि च धनञ्चापि तद्यान्यानि प्रदापयेत् ॥

इति विवाहोत्तरमनुदानान्युक्तानि ।

अथ कन्यादानाद्भूतानुदानमन्त्राः प्रोचन्ते ।

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्थाघप्रणाशनोक्ता ।

विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा ॥

इति गोः ।

सर्व्वशस्याय(या)यो भूमिर्वराज्ञेण समुद्धृता ।

अनन्तशस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति भूमेः ।

इयं दामो मया तुभ्यं योविप्र प्रतिपादिता ।

सदा कश्चेकरो भोग्या यद्येष्टं भद्रमस्तु ते ॥

• अनुनासिकां तु गौरीमित्युच्यते मयेति निदेशनोक्तम्, अक्षिणासिकां च रोषिणीमित्यादिषु कार्ये इति गोपीनाथ ।

† अथवाशुभो इत्यत्र अक्षिणासिको इति संस्काररत्नमालाया पाठः ।

इति दासाः ।

विशुम्भमग्नरूपेण यस्मादसृतसम्भवः ।

चन्द्रार्कवाह(नी)नं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्यग्नस्य ।

अशून्यं शयनं यस्मादनूनां श्रियमुच्यते ।

सौभाग्यं देहि मे नित्यं शब्दादानेन केगव ॥

इति शय्यायाः ।

हिरण्यगर्भसम्भूतं मोवर्णं चाङ्गुलीयकम् ।

सर्वप्रदं प्रदास्यामि प्रोणातु कमलापतिः ॥

इत्यङ्गुरीयकस्य ।

चीरोदमघने पूर्वसुत्थितं कुण्डलद्वयम् ।

श्रिया सह समुद्धृतं ददे श्रीः प्रीयतामिति ॥

इति कुण्डलस्य ।

इदं गृहं गृह्णाण त्वं सर्वोपस्कारसंयुतम् ।

तव विप्र प्रसादेन ममास्वभिमतं फलम् ॥

इति गृहस्य ।

अत्र विभवे सति अन्यान्यपि दातव्यानि तन्मन्त्रास्तु चतुर्थ-
स्तवके वक्ष्यन्ते ।

कन्यादानफलसुक्तं ब्राह्मे ।

कन्यान्तु परया भक्त्या ह्यलङ्घ्यं प्रयत्नतः ।

कुलीनाय मरुपाय गुणज्ञाय विशेषतः ।

कन्यां वरयमाणाय दद्यादैष विधिः स्मृतः ॥

सैङ्गेऽपि ।

कन्यादानं प्रवक्ष्यामि सर्व्वदानोत्तमोत्तमम् ।
 यद्दत्त्वा सर्व्वदानानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 महीदातुश्च गोदातुः कन्यादातुश्च ये तथा ।
 कन्यादानानुगाः पश्चात् समं यान्ति त्रयो रथाः ॥

दृहृषतिरपि ।

सहस्रमेव धेनूनां शतं चा(नु)नडुहां समम् ।
 दशानडुक्षमं यानं दशयानममो हयः ॥
 दशवाजिसमा कन्या भूमिदानं (च) न तत्समम् ।
 तष्मात्सर्व्वप्रदानेभ्यः कन्यादानं विगिष्यते ॥

मनुरपि ।

अग्निहोत्रादिभिर्यज्ञ्याहोत्रातो ब्राह्मणस्य च ।
 तत्कन्यां विधियद्दत्त्वा फलमाप्नोति मानवः ॥

स्कान्देऽपि ।

वैवाहिकप्रदानं (यो) वा यो दद्याच्च नरोत्तमः ।
 विमानेन विचित्रेण किङ्किणीजालमालिना ।
 महेंद्रभवनं याति वीज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥

संवत्सोऽपि ।

अलङ्कृत्य तु यः कन्यां भूषणाच्छादनादिभिः ।
 दद्यात्सर्व्वं (स चा) समाप्नोति पूज्यते वासवादिभिः ॥
 कृकुद(कूपद)वाग्धमेधौ च प्राणदाता भयेषु च ।
 समं यान्ति रथा येषां त्रयो वै नात्र संशयः ॥

कुकुदः (कूपद) इति सालङ्कारकन्यादातेत्यर्थः । सत्कृत्यासङ्कृतां
कन्यां यो ददाति न कुकुद (कूपद) इत्यभिधानात् ।
आग्नेयेऽपि ।

कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्ति स्वलङ्कृताम् ।
ब्रह्मदेयां दिशयेठ ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
श्रुत्वा कन्याप्रदानञ्च पितरः प्रपितामहाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
तिलराशिः कृतो यावद्विवाकरसमुच्छ्रितः ।
वर्षान्ते षट्शते तस्य तिलो राशिसु यावता ।
संक्षयं लभते* तावद्ब्रह्मलोकोऽस्य निश्चितम् ॥
यावन्ति सन्ति रोमाणि कन्यायाश्च तनौ पुनः ।
तावद्द्वयसहस्राणि ब्रह्मलोके मञ्जीयते† ॥ इति ।

अग्निः ।

वालुकाभिः कृतो राशिर्यावत् सप्तर्षिमण्डलम् ।
गते लयसहस्रे‡ तु एकमेकं विशीर्यते ।
क्षयश्च दृष्टस्तस्यापि कन्यादाने न विद्यते§ ॥

* न क्षयं लभते इति पाठो युक्तमप्ययामः ।

† मञ्जीयते इति पदव्ययमिति धर्माः, एकपदत्वे तु मञ्जीयते इति द्वयं स्यात् ।

‡ अथा प्रलयया कन्याया इत्यर्थः तेषां सदस्यं तस्मिन् ।

§ कन्यादानजन्यपुरुषक्षय इति शेषः ।

संवर्त्तसु ।

ज्योतिष्टोमातिरात्राणां यतं यतगुणीकृतम् ।

प्राप्नोति कन्यकां दत्त्वा होममन्त्रैश्च संस्कृताम् ॥ इति ।

अथ दम्भतिकर्त्तव्यमुच्यते ।

यदाह कात्यायनः ।

सवर्षायास्तथा पाणिं गृहीत्वा विधिवद्दरः ।

संपूज्य प्रार्थयित्वा तां गच्छी देवीं गुणाययाम् ॥

त्रैलोक्यवत्सभां दिव्यगन्धमास्थाभ्यरा(द्धि)न्विताम् ।

सर्व्वलक्षणसंगुक्ता मन्वाभरणभूषिताम् ।

विलासिनोमहस्त्राैर्वै सेव्यमानामहर्निशम् ॥

एवविधां कुमारींस्तु पूजाम्ने प्रार्थयेत्ततः ।

कात्यायनीश्च पद्माश्च गौरीमेवं प्रपूजयेत् ॥ इति ।

एवं गौरीं संपूज्य वरो मङ्गलसूत्रं बध्नुकण्ठे स्नेष्टदेवतां ध्या(त्वा)यन्
बध्नीयात् ।

तत्र मन्त्रः स्मृतिरत्रे ।

साङ्गल्पतन्तुनानेन भर्तुञ्जीवमहेतुना ।

कण्ठे बध्नामि सुभगे सा जीव शरदः यतम् ॥ इति ।

अस्मिन् समये वरो बध्नुं स्वकीयवस्त्रालङ्कारभूषणैर्भूषयित्वा पूर्व्वोक्तां
विवाहवेदिकामागत्य स्वयमासनमध्यास्य पश्चिममागेंश्च नियमित-
याचं बध्नुमानीय दक्षिणतस्तामुपवेश्य स्वस्वशास्त्रोक्तमागेंश्च विवाह-
होमं कुर्यात् ।

तथाप्राञ्चलायन ।

पर्वरात्रे व्यतीते तु पर्युः प्रातर्ग्व हि ।

गृहमवेश्मनीयः स्यादिति यज्ञविदो विदुः ॥ इति ।

अत्र व्रतविधिपमाह शौनकः ।

अत्र ऊर्ध्वं विराचं तीं शदशाहमयापि वा ।

गतिं शोच्य तथाप्यश्च चरेता दम्पती व्रतम् ॥

व्रतमात्रं स एव ।

अक्षारलवणाहारी भवेता भूतन्ने तथा ।

शयीयाता समावेशं न कुर्व्यातां बधूवरौ ॥

समावेशो भैद्युनम् ।

व्रते समाप्ते बध्वा च विवाहसमये धृतम् ।

वस्त्रं प्रदद्यात्तत्तस्मै ग्राह्यणाय विपथिते ॥

सूर्यानाम्नीर्कचौऽध्येति शब्दार्थस्वरतश्च यः ।

* सूर्यां अक्षरसिद्ध्यात् । यथा—

सन्धेन अक्षिमा भूमिं सूक्तं अक्षिता श्री ।

शनेनादित्यासिद्धिर्नि दिवि सोमो अक्षिगित ॥ १ ॥

सोमेनादित्या बलितः शमेन पृथिवी मद्गो ।

अदो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आदित ॥ २ ॥

सोमं भन्दते पथिवान् यान् प्रथिवस्वोपथिम् ।

सोम य इन्द्रासौ विदुर्न तस्याऽयानि कथन ॥ ३ ॥

आच्छदिधानैर्दुवितो शार्ङ्गे सोम रचित ।

शब्दसिद्ध्यासिद्धिर्नि न ते अद्यानि पार्थिव ॥ ४ ॥

यस्या दीव प्रथिवन्ति तत आप्यायसे पुन ।

वायु सोमश्च रचिता कसामां मास आहति ॥ ५ ॥

सत्येनीत्तश्चित्त्याद्यान्वचमारभ्य या ऋचः ॥

- वैश्वानरीन्द्रुदेवो गारायसो श्योचनो ।
 स्याया भद्रमिवासी गायवैति परिष्कृतम् ॥ ६ ॥
 विनिरा सपवसेष चक्षुरा अन्नघनम् ।
 द्यौर्ममि कोश आसीद्वयदद्यात् स्यापतिम् ॥ ७ ॥
 सोमा आसन् प्रतिषथ कतीर बन्द शोपथ ।
 स्याया चक्षिना सपभिगासीन् प्रयायव ॥ ८ ॥
 सोमो बभूवुरभवद्विदामानुभा वर ।
 सूर्या दसक्य असनीं सनसा सतितादद्यात् ॥ ९ ॥
 मनो चक्षा अन्न आसोद्यौरासीदुत्त ऋदि ।
 स्रजवेनङ्गाहावाको यदयत् स्या ऋचम् ॥ १० ॥
 अकस्यमेभ्यामिद्विदौ साधौ ते सान्मनसि ।
 शोक ते अन्ने आसी दिवि दग्धावरावर ॥ ११ ॥
 चक्षो त चक्षो द्याया श्याना अन्न आद्यत ।
 अनी कलकथ स्यादीदृत् इयती पतिम् ॥ १२ ॥
 स्याया बहनु दानान् सविता यमवाचसत ।
 अघामु इवने गार्हास्पत्याः पय्युद्यते ॥ १३ ॥
 यद्विना वृष्टमानादथात् त्रिचकीष्य षट्त्वं स्याया ।
 विद्वे टीवा अतु गराभजानन पुष्प पितरावहसोत् पुषा ॥ १४ ॥
 इदयात् सुभन्वतो वरय इत्यामुप ।
 कौक अन्न आसासीत् क दहाय तस्यत् ॥ १५ ॥
 इ ते अन्ने स्ये ब्रह्मण्य अतुद्या विनु ।
 अनेक अन्न यदुद्गा तदहातय वरिषु ॥ १६ ॥
 स्याये द्वेषो मिवाय बहवस्य च ।
 ये भूतस्य स्येत्तस्य इति स्यात्कार सन ॥ १७ ॥
 पुनीपर अरती गायवैती जिम्नू कोदली दग्ध्याती अन्नम् ।
 विद्वन्वको सुवनाभिवत् अग्नूत्यां विद्वज्जायत पुन ॥ १८ ॥

विहिंसो तीरश्च(न्तं)त नेन्द्रमित्याद्यथो पुरा ।

अथीरास्ता इहोच्यन्ते सूर्याश्वेन सूरिभिः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तैः पुण्याहमय वाचयेत् ॥ इति ।

गवो गवो भवति जायमानोऽज्ञो किमुवचसामिहयम् ।

भाम दधिया वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमाक्षिरत दीर्घमासु ॥ १८ ॥

सुकिमुक शब्दलि मिश्ररूप चिरस्थायश्च सुगत सुषक्तम् ।

आरोह सूर्यं अमृतस्य लोकं सोमं पत्ये यदहो जगत् ॥ १९ ॥

उदीच्यात पतिवसो गोवा विश्वावसु गमसा गीर्भरीः ।

अन्वामिष्य दिवपद व्यजां स ते भागो अतुपा तस्य विद्धि ॥ २० ॥

उदीच्यातो विश्वावसो गमसैऽज्ञमर्हं त्वा ।

अन्वामिष्य ब्रह्मणां स जायां पत्या राज ॥ २१ ॥

अनुचरा स्रजव सनु पत्या धिभिः सखायो यन्नि नो वरयम् ।

समर्थसा स भरा नो निर्मोद्यात् स जायन्त्य सुदममस्तु दीवा ॥ २२ ॥

प्र सा सुधामि वरुणस्य पाशादुदगं त्वाभ्रान् सविता सुमव ।

अमस्य यानो सुकृतस्य खीकिरिष्टो न्वा सृष्ट पत्या दधामि ॥ २३ ॥

प्रेता सुधामि गामुत सुब्रह्मसुवस्वरम् ।

यधेयमिन्द्र भोऽहं सुपुत्रा सुमगासति ॥ २४ ॥

पूषा खेता नयतु ऋषयश्चाश्रिता त्वा प्रवसतं रघेन ।

रुद्रान् गच्छ रुद्रपत्नी यथासौ वसिभो त्व निदय मा वदामि ॥ २५ ॥

इह प्रियं पत्रया तं समुभ्रतामधिन् रुद्रे गाहपत्याय जाश्रिधि ।

एषा पत्या तस्य ससृजस्वाधा जिज्ञां दिदय मा पदाय ॥ २६ ॥

सौमलाहित भवति ज्ञानासक्तिर्भोज्यते ।

इधो अस्या ज्ञानस्य पतिर्वन्वेतु भव्यते ॥ २७ ॥

परा ईहि ज्ञानस्य ब्रह्मणो विभजा वसु ।

ज्ञानेवा यद्वसो भूत्या जाया विभजे पतिम् ॥ २८ ॥

अथीरा गन्धर्ववति यज्ञतो पापयासुया ।

पतिर्दग्धो वाचसः ससद्रमभिधस्त ॥ १०स ७३५ १०५५ ॥

अथ चतुर्थं दिवसेषु कर्त्तव्यविशेषमाह स एव ।
 दम्पती रोहिणीसोमौ भूत्वा प्रथमके दिने ।
 दासायणीं यजेयातां द्वितीये दिवसेऽपि तौ ॥
 पूजयेतां महादेवीं गन्धर्वाक्षरसौ च तौ ।
 अग्निस्वाहे तृतीयेऽङ्घ्रि पूजयेताश्च कालिकाम् ।
 चतुर्थ्यां तौ यजेयातां प्राङ्गरीं मानवस्त्रियौ ॥
 एवं प्रतिदिनं (कर्त्तुं) कृत्वा पूजां तौ दम्पती तथा ।
 चतुर्थ्यन्तेषु दिवसेष्वर्चयेद्वाह्याणान् बहून्ः ॥
 वसुदेवादिमिष्टाद्यं ताभ्युलादि प्रयत्नतः ।
 आशीर्वादैर्बहुविधैश्चतुर्थ्येदोदितैर्द्विजैः ॥

अथ दम्पतिसहभोजने संप्रहकारः ।

माया सहीपनीते स्याद्विवाहे भार्यया सह ।
 अथ च सह (भुञ्जीत) भुञ्जानः पातित्वं प्राप्नुयात्परः ॥
 तथा नास्तीयाद्भमारभ्य मातृकाविसर्जनावधि चर्च्यमुक्तं संप्रहे ।
 नित्यव्यातमध्ययनं स्नानं शीतन वारिषा ।
 ज्ञाने प्राङ्गलिके नैव मण्डपोद्वासनावधि ॥

वृहस्पतुः ।

अपसव्यं स्वधा(पात्रं)कारं शीताङ्घ्रिः स्नानमेव च ।
 सपिण्डा नैव कुर्वीरन् यावन्मालविसर्जनम् ॥
 ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिरिति मन्त्रलिङ्गाश्च नित्ययाहादौ
 स्वधाकारनिषेधः ।

विवाहसमये प्राप्ते यद्देहे मृत/त्युज्ज्वलनो ।
स्याता तदा पुनश्चैव शुद्धे काले समाचरेत् ॥

इति वचनाच्च ।

केचित्तु वोगाचरिण्य गुरुमृताशोचविषयमेतत् अन्यत्र
सामान्याशौचे नाशोधादादूर्ध्वमाशोचाभावादित्वाद्दुः ।

तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं पुनरेवाह्नमिष्यते ।

अथन चोत्तरं येह वृद्धये तुल्यं विशेषतः ।

आयातमार्गशीर्षो ह्यै वज्र्यो शेषा. शुभावहाः ॥

विवाहोक्तार्चतिथ्यशराशिवारादिवर्गजाः ।

करणयोगमन्त्रानि ग्रहगोचरयोगगाः ॥

तस्मिन् (वी) विवाहसमये शुभमघ तस्यै च ।

पूर्वोक्ते पूर्वैरात्रे च विवाहः शुभदो भवेत् ॥ इति ।

अत्रत्योऽन्यो विशेषः सगोत्रादिविवाहप्रायश्चित्तविधाने द्रष्टव्यः ।

अथ द्वितीयविवाहविधानम् ।

तत्र युतिर्यथा ।

तष्मादेको बह्वीर्जाया विन्दे)न्दत इति ।

शुक्लभारमपि ।

तष्मादेकस्य बह्वो जाया भवन्ति नैकस्यै बहवः सहपतय-
इति ।

तद्विषयमाह आपस्तम्बः ।

धर्मप्रजासम्बन्धे दारेः नान्यां कुर्वीत अन्यतराभावे
कार्या प्राग्व्याधानादिति* ।

अस्यार्थः । यदि प्रागूढा स्त्री धर्मेण प्रजया च सम्पत्वा तदा
नान्यां विवहेत् । अन्यतराभावे अग्न्याधानात् प्राग्वोढ्या
इति । जज्ञना ह वै पुरुषस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते इति नामुच्यस्य
लोकोऽस्तीति च श्रुतेः ।

स्मृतयः ।

अपुत्रः सन् पुनर्दारान् परिणीय ततः पुनः ।
परिणीय समुत्पाद्य नो चेदापुत्रदर्शनात् ।
विरक्तयेदनं गच्छेत् संन्यासं वा समाश्रयेत् ॥

* अत्र दारे सतीति वचनान्मते त्विदम् प्रागूढ्याधाणात् सत्यामपि पुत्रसम्पत्तौ
धर्मोक्त्याऽऽ पुनर्दारपरिषद्वय कर्तव्यम् ।

तथाच मनुः ।

भाष्येणै पूर्वमारित्यै दत्त्वा प्रीतस्य कर्षेति ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात् पुनरावाप्तये च ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

आहरेद्विदिवद्दारमधीयेवद्विलम्बयन् । इति मीमीक्षाय ।

१ प्राग्व्याधानात् सत्यामपि धर्मप्रजासम्पत्तौ रागात्मन्य कदाचिद्द्वारपद्वये नातीव दीपः ।
तथाङ्गितायैर्भाष्याः कर्षेणु अहधाना मत्ता वा न भवति उभाच मुता अतुमत्ता वा तदा कर्षेण
एव विवाह इति व्याख्यानमुच्यते ।

याप्रवल्करः ।

सुरापी* व्याधिता धूर्त्ता वन्व्यार्थघ्नप्रमियंवटा ।

स्त्रीप्रसूसाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तया ।

अधिविन्नापि भर्त्तव्या मद्दुर्देनोऽन्यथा भवेत् ॥

अधिवेत्तव्या तदुपरि ह्यन्तरं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अधिवेदने प्रतीत्यकालमाह मनुः ।

वन्व्याटनेऽधिवेत्तव्या दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्वप्रियवादिनी ॥

संपहे तु ।

अप्रजा दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजित्वा ।

मृतप्रजा पञ्चदशे सद्यस्वप्रियवादिनीम् ॥ इति ।

श्रुतिभास्करेऽपि ।

व्याधिता स्त्रीप्रजा वन्व्या उन्मत्ता विगतार्त्तवा ।

अदुष्टा सभवे त्यागं तीर्थतो न तु धर्मतः ॥

तीर्थतो योनितः । धर्मकार्यं तु सहायभूता भवत्येष ।

सहिताया विशेषमाह भ एव ।

या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ।

सानुष्ठाप्याधिवेत्तव्या नाशमान्या तु कर्हिचित् ॥ इति ।

* सुरापाने अधिवेदनमात्रं किन्तु व्याधौऽपि "तथा वदति पातके" इति व्याधौऽनुत्पन्नस्य घृताशमिधानात्, "पतत्येव शरीरस्य यस्य भाव्यां सुरां पिबेत्" इति वचनात् ।

† अनेरधिविन्देत् न तु भोगं त्यजेदिति भावकः ।

ऋत्यन्तरेऽपि ।

एकामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां (लब्धुं) वोढुं य इच्छति ।
समर्थस्तोषयित्वाथैः पूर्वोऽङ्गामपरां वहेत् ॥

याज्ञवल्कास्तु ।

आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।
त्वजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियै ॥ इति ।

सधनेन सद्रव्यद्वितीयांशो देयः । निर्धनेन अत्राच्छादनादि देय-
मित्यर्थः ।

या तु सक्तद्रव्यापरितोषादिना गृहान्निर्गच्छेत् तां प्रत्याह
मनुः ।

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रोपिता गृहात् ।
सा सद्यः सन्निरोक्षव्या त्वान्या वारु कुलसन्धिषी ॥ इति ।

पत्नीबहुत्वे विशेषमाह कात्यायनः ।

अग्निशिष्टादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया ।

कारयेत्तद्बहुत्वं चेज्ज्येष्ठया गर्हिता न चेत् ॥ इति ।

अस्यार्थः । अग्निशुश्रूषा यौतष्मात्ताग्निसाध्यकर्म । शिष्ट-
शुश्रूषा अतिथिपूजादिका । पत्नीसहायसम्पाद्यं यत्तदेतत् सर्व्वं
सवर्णासवर्णभार्यासमुदायवान् सवर्णभार्य्याया कारयेत् । अनेक-
सवर्णभार्य्यायुक्तासु ज्येष्ठया सवर्णया कारयेत् यदि सा गर्हिता

• आन्या वा इत्येव न आन्या इति सम्भाररवमासायां पाठः, स एव समीचीनतया
प्रतिभाति ।

न स्यात् । गर्हाशब्दोऽत्र धर्मायोग्यत्वोपपादकदोषोपलक्षकः ।
ते च दोषा भ्रम्यत्वकुष्ठित्वादयः ।

इदमप्याधा(न)ने सहाधिकृतानेकभार्याविषयम् । अनधि-
कृतायास्तु प्रसह्यभाव एव । तत्रापि केवलकत्वर्थमाव्यावेशणादि
यजमानौदुम्परीसमानवदेकयैव सवर्षया ज्येष्ठया कारयेत् । पक्षी-
सन्नहनादिकं कर्तुः संस्कारन्तु सहाधिकृताभिः सर्वाभिरित्यादि
मीमांसासारवेदिना सुप्रानम् । आर्चाग्निसाध्ये तु कर्मणि
सर्वासां सहाधिकारः । प्रथमविधाहान्नावेषापरविधाहृष्टोम-
विधानात् । तदसम्भवेऽग्निद्वयसंसर्गविधानाच्च ॥

तथाच कात्यायनाख्यसायनी ।

सदारोऽन्यान् पुन्यर्दारानुषोढुं कारणान्तरात् ।

यदीच्छेदग्निमान् कुर्वन् क्व श्रेमोऽस्य विधीयते ।

स्वेऽ(स्त्रा)ग्नावैव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन ॥ इति ।

* तद्विधानं यथा—अथाम्बोर्गृह्ययोगैश्च सपत्नीमिदमागतयो ।

सहाधिकारसिद्धायमत्र यथाग्नि गौतमः ॥

परोगास्तुवर्षेत्कर्म भर्षेणापभवात् क्षयम् ।

हते तत्र विधाई च प्रगतौ तु परेऽग्निः ।

इदञ्च अस्त्रिभ्योरपि समाधाव यथाविधि ॥

यन्तु ज्ञान्यसाभान्यमनायादिकं ततः ।

सुहृदात् पूर्व्वेदस्यपी तयान्वास्व आहुतीः ॥

पयोरेकाः यदि कृता दग्धा निर्व्वैव ता पुनः ।

चात्तुषोऽन्यथा सांभवात्परिधिना यज्ञैः ॥ इत्यादि ।

प्रदन्तु सति सम्भवे । ग्रामान्तरादावसम्भवे तु लौकिकाम्नी
विवाहहोमं कृत्वा तदनन्तरं मण्डनाद्युक्तप्रकारेण पुनराधानं
कार्यम् ।

सुतपत्नीकस्य द्वितीयविवाहे कालविशेष उक्तः महद्देहः ।

प्रमदासृतिवासरादितः

पुनरुद्वाहविधिर्वरस्य च ।

विषमे परिवत्सरे शुभो

शुगले चापि* सृतिप्रदो भवेत् ॥ इति ।

जीवन्त्यां पूर्वपत्न्यां द्वितीयादिविवाहे तु नार्यं कालनियमः ।

इति त्रीविधानपरिजाते द्वितीयविवाहविधानम् ।

अथ तृतीयमानुषीविवाहस्य निषिद्धत्वाच्चक्षिन्
कर्त्तव्ये विवाहविधिरुच्यते ।

तत्र तृतीयां निषेधति मात्स्ये कश्यपः ।

अपाकृत्य ऋणं चार्धं लक्ष्म्या स्त्रियमुद्दहेत् ।

पुत्रपौत्रादिसम्पन्नः कुटुम्बी साम्निकोऽज्वरः नरः ।

* तदुक्तप्रकारे यथा—

आश्यायां विद्यमानायां द्वितीयासृतिरुच्यते ।

तदा वैशाखे कर्मं कुर्यादावसरेऽधिमान् ॥ इति ।

† अक्षरं परिवरेणकार्यं इति त्रीपौत्राद्यः ।

उद्वहेद्रतिसिद्धर्थं तृतीयां न कदाचन ॥
 मोहादज्ञानतो वापि यदि गच्छेत्तु मानुषीम् ।
 नश्यत्येव न मन्देहो गर्गस्य वचनं यथा ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

धर्मयागनिमि(त्तो)त्तोऽपि नोद्वहेत्मानुषीं स्त्रियम् ।
 तृतीयां यदि चोदाहेत्* तर्हि सा विधवा भवेत् ॥
 चतुर्थादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्के समुद्वहेत् ।
 आदित्यदिवसे वापि हस्तक्षेपे वा शनैश्चरे ।
 शुभे दिने वा पूर्वाह्ने कुर्यादर्कविवाहकम् ॥

देशादि ब्रह्मपुराणे दर्शितम् ।

यामावाच्यासुदीर्घां वा सुपुष्पफलसंयुतम् ।
 परीक्ष्य यत्नतोऽधस्तात् स्पण्डिलादि यथाविधि ॥

व्यासः ।

स्नात्वा लं पूतवासान् शुक्लगन्धादिभूषितः ।
 सुपुष्पफलशाखैकमर्कहर्षणं* समाग्रयेत् ॥
 सन्नक्षत्रेण संयुक्तमर्कं संस्थाप्य यत्नतः ।
 अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं कल्पयेत् पुरा ॥
 अर्कसन्निधिमागत्य तत्र स्वस्थादि वाचयेत् ।

* उदाहेद्विवाहार्थम्, उद्वहेद्विवाहार्थम् । निरुद्धं विवाहार्थम् । अद्यमेव प्रातो इत्यनेन ।

† इत्यनियतं शुभमिति च पुस्तके पाठः ।

- नान्दीयाञ्छे हिरण्येन अष्टौ वर्गान्* प्रपूजयेत् ॥
पूजयेन्मधुपर्केण वरं (विप्रस्य हस्ततः) दाता तु शक्तिः ।
यज्ञोपवीतं यस्त्रे च हस्तकर्णादिभूषणम् ॥
उष्णीषगन्धमाल्यादि वरायास्मै प्रदापयेत् ।
स्वशास्त्रीकविधानेन† मधुपर्कं समाचरेत् ॥

ब्रह्मपुराणे यथाविधीत्यस्यानन्तरमुक्तम् ।

स्रत्वार्कपुरतस्त्रिष्टन् प्रार्येषु द्विजोत्तमः ।
त्रिलोकवासिन् सप्ताश्र च्छायया सहितो रवे ।
तृतीयोद्गाहजं दीपं निवारय सुखं कुरु ॥
तत्राध्यारोप्य देविंश्च छायाया सहितं रविम् ।
वस्त्रैर्माल्यैस्तथा गन्धैस्तन्मन्त्रेण प्रपूजयेत् ॥

तन्मन्त्रेण आरुण्येनेत्यादिनाः‡ ।

अन्यत्रापि ।

श्वेतयज्ञेण संयेच्च तथा कार्पासतन्तुभिः ।

- मउपी माहवादिवाक्येण विष्टवशात्तथा ।
वरांगदुर्गादिचेष्टा कुपदीव्यवर्गकाः ॥ इति कृतिदर्पणः ।
- † सप्ताश्रः साष्टाश्रः इति कैचित्, वरशास्त्रेभ्यः ।
वरणं यः सर्वेष्वाश्रं शष्ठाश्राप्यप्रोदितः ।
मधुपर्कं प्रदातव्योऽप्यन्यथावैऽपि दातारि ॥
इति वचनात् एतदेव समीचीनं मन्यामहे ।
- ‡ आरुण्येन रजसा वर्णमानो निवेशयत्तदूर्तं भयंघ ॥
हिरण्यदेन शक्तिः रघेदा देवो यागि भुवर्गानि पश्यन् ॥

गन्धपुष्पैस्तथाभ्यर्च्यं भवलिङ्गीशरभिविच्य च ।
गुडीदनन्तु नैवेद्यं ताम्बूलञ्च समर्पयेत् ॥

व्यासः ।

अर्कं प्रदक्षिणीकुर्वन् जपेन्नन्तमिमं वृषः ।
मम प्रोतिकरा येय मया स्य(स्य)ष्टा पुरातनी ।
अर्कजा व्रह्मणा सृष्टा साक्षात् प्रतिरक्षतु ॥
पुनः प्रदक्षिणीकुर्व्यांमन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ।
नमस्ते मङ्गले देवि नमः सवितुरात्मजे ।
आहि मा कृपया देवि पत्नी त्व म इहागता* ॥
अर्कं त्व व्रह्मणा सृष्टः सर्वंप्राविहिताय च ।
वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवाना प्रीतिवर्देन* ।
तृतीयोद्वाहज (दोष) पापं सन्तुश्चाशु विनाशय ॥
आयुर्दंदि यशो देहि प्रजां देहि पशूनपि ।
देहि मेऽर्कं त्रिय पुष्टि स्वस्थानेऽर्कं स्थिरो भव ॥
ततश्च कन्यावरणं त्रिपुरुष कुलमुच्चरेत् ।
आदित्यः सपिता आर्कः पुत्री पौत्रो च नमिका ॥
गोत्रं काश्यपमित्युक्तं लोके लौकिकमाचरेत् ।
सुमुहूर्त्ते निरीश्वार्कं सस्त्रिसूक्तः सुदीरयेत् ॥

* आपो हि वा इत्यादिभिरभिषेकमनु प्रथमस्य पाठ १८ इति प्रदर्शिते ।

† त्व मे पत्नी इहागता इति ख पुस्तके पाठः ।

‡ अस्मि न इन्दो इदं वशा अस्मि न पूषा विश्वेदा अस्मि नश्वर्याऽऽरिष्टनेमि अस्मि
नो अश्वत्थिः अश्वत्थ इति ।

आशीर्भिः सहितैः* कुर्व्यादाचार्यप्रमुखैर्द्विजैः ।
आचार्यैश्च ससाहच्य विधिना तन्मुखाच्च ताम् ।
परिगृह्य ततो होमं स्रगृह्यविधिनाचरित् ॥

आचार्यैस्त दानमन्त्रमाह व्यासः ।

अर्ककन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ।
गोत्राय शर्मणे† तुभ्यं दत्तां विप्र समाच्य ॥ इति ।
अस्रल्यक्षतकर्माणि कृत्वा कङ्कणवन्धनम् ।
यावत्पञ्चाहतं सूत्रं तावदर्कं प्रवेष्टयेत् ।
स्वशाखोक्तेन मन्त्रेण गायत्र्या वायवा जपेत् ॥
पश्चीक्षत्य पुनः सूत्रं स्कन्धे बध्नाति मन्त्रतः ।
हृद्यन्वामेति मन्त्रेण सूत्ररक्षां प्रकल्पयेत् ॥
अर्कस्य पुरतः पश्चाद्दक्षिणोत्तरयोस्तथा ।
कुम्भाद्य निक्षिपेत् पश्चादान्नेयाटिचतुष्टये ॥
सवस्त्रं प्रतिकुम्भश्च त्रिः सूत्रेणैव वेष्टयेत् ।
हरिद्रागन्धसंयुक्तं पूरयेच्छीतलं जलम् ॥
प्रतिकुम्भं महाविष्णुं सम्भूज्य परमेस्वरम् ।
पाद्या(र्घ्या)घांदिनिवेद्यान्तं कुर्व्यान्नाम्नैव मन्त्रवित् ।

अत्र होमप्रकारः शौनकेन प्रदर्शितः ।

तृतीयस्त्रीविवाहे तु सम्प्रामे पुरुषस्य तु ।

आर्कं विवाहं वक्ष्यामि शौनकोऽहं विधानतः ॥

* आशीर्षोपबद्धिरिति गोपीनाथ ।

† अमुकगोत्रायामुक्तशर्मणे इति गोपीनाथ ।

अर्कसन्निधिमागत्य तत्र स्रस्व्यादि वाचयेत् ।
 नाग्दीमुखं प्रकुर्वीत स्थण्डिलञ्च प्रकल्पयेत् ।
 अर्कमभ्यर्च्य सौर्या च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥

सौरी सूर्यदेवत्या ऋक् भाङ्गस्थेनेत्यादिरूपा । तयैत्यर्थः ।
 स्वयं चालहृतस्तद्वस्त्रमाल्यादिभिः शुभैः ।
 अर्कसूत्ररदिग्भागे समन्वारब्ध एतया ॥

एतया अर्ककन्यया ।

उल्लेखनादिकं कुर्यादाघारात्तमतः परम् ।
 आञ्जाञ्जुतिञ्च जुहुयात् सं गोभिरनयेकया ॥
 यस्मै त्वा काम कामायेत्येतयर्चा† ततः परम् ।
 व्यस्तारभिष समस्ताभिः‡स्तनय स्त्रिष्टकद्वयेत्‡ ।
 परिपेचनपर्यन्तमयायेत्यादिकं क्रमात् ॥

अथ मार्घनामन्त्रादिविशेषमाह ध्यात् ।

पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
 मया कृतमिदं कर्म स्वावरेषु जरायुषा ।

सै गोभिरादिरथो नक्षत्राथो भव इवेत्येवमन्त्र निमाद्य ।

अने निषो न दन्वतो अर्कसि इत्यने वाजवायए विराजो साहा ॥

† यस्मै त्वा काम कामाय यर्षं कथात्पञ्चमहे ।

तस्यैव काम दक्षयिः क इत विष साहा ॥ इदमर्थः ।

‡ व्याञ्जतिभिरिति शेषः । श्रीं भू साहा इदमर्थः । श्रीं सुव साहा इदमर्थः ।

श्रीं स साहा इदमर्थः । श्रीं मुमुषुः स साहा इदमर्थः एवमर्थः ।

§ तत्र स्त्रिष्टक इतिदिति पाठो वदन्तु ईश्वरैः इत्यने ।

अर्कापत्यानि नो देहि तत्सर्वं चन्तुमर्हसि ॥
 इत्युक्त्वा शान्तिसूक्तानिः जया तं (तत्) विष्टजेत्ततः ।
 गीयुमं दक्षिणां दद्यादाचार्याय च शक्तितः ॥
 इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यो दक्षिणां चापि शक्तितः ।
 तत्सर्वं गुरवे दद्यादन्ते पुण्याहमाचरेत् ॥

अत्र पञ्चमदिने कर्त्तव्यमुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

चतुर्थे दिवसेऽतीते पूर्व्वयत्तां प्रपूजयेत् ।
 विष्टव्यं होममग्निश्च विधिना मानुषीं पराम् ॥
 उद्वहेदन्यथा नैव पुत्रपौत्रादिदृष्टिमान् ।
 न पशून् च मित्राणि मङ्गलं नैव गच्छति ॥
 एवमेव द्विजयेत् विधिना सम्यगुद्वहेत् ।
 धनधान्यसमृद्धिश्च इच्छाशक्तिः परत्र च ॥ इति ।

अथैषां वचनानामेकवाक्यतया सङ्क्षेपेण प्रयोगः प्रस्तूयते ।

तृतीयमानुषीविवाहस्य निषिद्धत्वात् तृतीयोऽर्कविवाहः कार्यः ।
 पूर्व्वोक्ते आदित्यवासरि हस्तनक्षत्रे शनैशरि वा अन्यस्मिन् शुभदिने
 वा पूर्व्वोक्ते ग्रामाग्राच्यामुदीच्यां वा फलपुष्पसंयुतमर्कहस्तं गत्वा
 कृतनिव्यक्रियो यजमानः प्राणानायन्य देशादिकं स्मृत्वा मम
 तृतीयमानुषीविवाहजन्य(दोषाभावार्थं)दोषपरिहाराय अर्कविवाहं
 करिष्ये इति सङ्क्षेप्य अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं यथाविधि हत्वा
 स्वस्तिवाचनं कृत्वा हिरण्येन नान्दीयाचं कुर्यात् ।

अथाचार्यः स्वगृहोक्तविधिना मधुपर्केण वरं पूजयित्वा तर्कं यज्ञोपवीतं वस्तुद्वयं हस्तकर्णादिभूषणं शिरोवेष्टनादिकञ्च दद्यात् । अथाचार्यो यजमानो वा सुवर्णनिर्मितां सूर्यप्रतिमा-मर्कहृद्यञ्च आलप्येनेति मन्त्रेण* योऽज्ञोपचारैः† पूजयेत् । अर्कस्य प्रतिमाश्चैव गन्धपुष्पाक्षतादिभिः । इति वचनात् । तथा । श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्या तथा कार्पासतन्तुभिः । संवेष्ट्या अर्कमिति शेषः । आपो हि ष्ठेत्यादिभिरवलिङ्गकर्मन्वैरभियिष्य शुद्धीदनं नैवेद्यं दत्त्वा ताम्बूलं दक्षिणाञ्च सपुष्पाञ्चलि दद्यात् ।

अथार्कस्य पुरतस्तिष्ठन् प्रार्थनां कुर्यात् । तत्र मन्त्रौ ।

त्रिलोक्यासिन् समाम्ना ज्ञायया सहितो रवे ।

द्वितीयोद्गाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु ॥

हृत्पाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्धन ।

द्वितीयोद्गाहजं पापं ऋतुश्चासु निवारय ॥ इति ॥

अर्कस्य चोत्तरे दीये स्पण्डिलन्तु प्रकल्पयेत् ।

उल्लेखनादिकं कृत्वा स्थापयेदनन्तं ततः ।

कृत्वाज्यभागपर्यन्तं कन्धादानं ततः श्रुतम् ॥

* ६८ श्लोके इतिमितेन ।

† योऽज्ञोपचारो यथा प्रपञ्चसारे—

आद्येन इत्येता पाद्यमर्घ्यमापमणौदकम् ।

मधुपर्कापमण्ड्यान्वसप्त/भार्याणि च ॥

सुगन्धिसुसुप्तौपुपुष्टौपुष्टौशेषवन्दनम् ।

प्रदोनेधिर्दधेनत्वाहुपचारोप कोऽयम् ॥ इति ॥

विखादमं तु । ततो वरोऽर्कं प्रदक्षिणीकुर्यात् । तत्र मन्त्रः ।

मम प्रीतिकरा व्रियं (मया) पुरा सृष्टा पुरातनी ।

अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा सास्माकं परिरक्षतु ॥

पुनरपि प्रदक्षिणं कुर्यात् । तत्रापि मन्त्रः ।

नमस्ते महत्वे देवि नमः सवितुरात्मजे ।

त्राहि मां कृपया देवि पत्नी त्वं म इहागता ॥ इति ।

पुनः प्रदक्षिणं कुर्वन् पुष्पाञ्जलिमयं चिपेत् ।

अनन्तरमाचार्यः अर्ककन्यादानमहं करिष्ये इति सङ्ख्यया
काश्यपगोत्रस्य अर्कस्य प्रयीचीं काश्यपगोत्रस्य सवितुः पीचीं
काश्यपगोत्रस्यादित्यस्य पुषीमिमामर्ककन्यां यथाशक्ति विभूषितां
प्रजापतिदेवताकां यथासम्भवगोत्राय अमुकस्य प्रयीच्याय अमुकस्य
पीच्याय अमुकस्य पुष्यायामुकशर्मणे वराय तुभ्यं सुसुहृत्तं सन्यदद्रे
इत्युक्त्वा मन्त्रमिमं पठेत् ।

अर्ककन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ।

गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥ इति ।

अथ वरः कोऽदादिति मन्त्रं गायत्रीं वा जपित्वा पक्षी-
क्षतं* कुङ्कुमाक्षं सूत्रं स्कन्धेऽर्कस्य वक्षीयात्साङ्गख्यतन्तुनानेनेति
मन्त्रेण† ।

* कोऽदात्'कथा अदात् कामोऽदात् कामादादात् ।

कामो दाता काम' प्रतिपदीता कामेवणे ॥ ७५. ३००. ३३५ ।

† पञ्चाङ्गमिति च पुरुके पाठः ।

अथ अक्षतारीपत्रकहणवन्धनादि पूर्व्ववत् कुर्यात् ।

अथार्कहचस्य पूर्व्वोद्यष्टदिक्षु षष्ठी कुम्भान् स्थापयित्वा
हरिद्रागन्धसंयुक्तशीतलजलेनापूर्य्य वस्त्रैः सूत्रैश्च प्रतिकुम्भं कण्ठेषु
वेष्टयित्वा तत्र परमेश्वरं महाविष्णुं नाममन्त्रेणावाह्य षोडशीप-
चारैः पूजयित्वा प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्रो यथा ।

विश्वव्यापिन् नमस्तेऽसु भक्तप्रिय जनार्दन ।

तुरीयस्य विवाहस्य अधिकारं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

अथार्ककन्याया समन्वारव्यो देशादि सङ्कीर्णं अर्कविवाहाङ्ग-
मूर्तं हीममहं तदङ्गतयाऽन्याधानश्च करिष्ये । अग्निन्वाहिते-
ऽन्यावित्वादि चक्षुषो आज्यनेत्यन्तमुक्त्वा अथ प्रधानं दृष्टव्यति-
मग्नि वायुं सूर्य्यं प्रजापतिश्चैकैकया आज्याहुत्वा आज्येन शेषेण
स्त्रिष्टकृतं यष्टे इति (सद्वक्ष्य) उक्त्वा अन्वाधानाद्याघारात्मं
कुर्यात् । विश्वादर्शं तु आघारात्मं पूर्व्वमेव कार्य्यमित्युक्तम् ।

सं गोभिरिति मन्त्रस्य अङ्गिरा ऋषिर्वृहस्पतिर्देवता त्रिष्टुप्
छन्दः अर्कविवाहाङ्गमूर्ताज्यहीने विनियोगः ।

ॐ सं गोभिराङ्गिरसो नघमाषी

भग इवेदर्यमणं निनाय ।

जने मिषो न दम्पती अतश्चि

दृष्टव्यते वाजयाम् ए रिवाजी स्वाहा ॥

१०म, ६८सू, २९८क ।

दृष्टव्यते इदं न मन ।

यस्मै त्वेत्वस्य वामदेव ऋषिरग्निर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः पर्का-
विवाहाद्भूताज्यहोमेः विनियोगः ।

ॐ यस्मै त्वा काम कामाय वयं सन्वाह्यजामहे ।
तमंश्रभ्यं कामं दत्त्वायेदं त्वं घृतं पिब स्वाहा ॥

अग्नये इदम् न मम ।

ततो व्याहृतिभिश्चतुष्टयं कृत्वा स्त्रिष्टुक्त्वादिहोमशेषं समा-
पयेत् । एवं होमं समाप्य वृषं प्रार्थयेत् । पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा
मग्धमेतमुदाहरेत् ।

मया कृतमिदं कर्म स्वावरेषु जरायुषा ।
पर्कापत्नानि नो देहि तत्सर्वं चन्तुमर्हसि ॥
इत्युक्त्वा शान्तिस्त्रुक्तानि* जप्त्वा तं विसृजेत् पुनः ।
गोयुगलं दक्षिणां दद्यादाचार्याय च भक्तितः ॥
तदस्त्रप्रतिमादीनि सर्वं दद्यात्प्रयत्नतः ।
स्वयं नूतनवस्त्राणि धृत्वा पुण्याहमाचरेत् ॥
इतरिभ्योऽपि विभ्रेभ्यो देया तत्र च दक्षिणा ।
ततस्तुष्टौ षष्ठं गत्वा भुञ्जीयाद्भुभिः सह ॥
चतुर्थदिवसादूर्ध्वं पञ्चमेऽङ्गि ततस्तदा ।
पर्कप्रदेशमेत्वाय पूर्व्ववत् सम्यपूर्व्व च ।

पूर्व्ववत् आरुण्येनेति मन्त्रेण गन्धादिभिरित्यर्थः ।

विसृज्याग्निं कङ्कणस्य मानुषीसुदहेत्यराम् ॥ इति ।

* पर्कविवाहाद्भूताज्यहोमे इति सन्काररत्नाकरायां पाठः ।

† म ना वात इत्यादीनि, पयसस्तुष्टयस इत्ये इष्टे प्रतीतिरिति ।

अनेनाग्निस्तरक्षणं पञ्चमदिनपर्यन्तं कर्त्तव्यमिति गम्यते ।

अनेन विधिना यत् कुर्यादर्कविवाहकम् ।

पुत्रपौत्रादिसम्पत्तिं चतुर्थ्यां लभते नरः ॥

, इति श्रीविधानपारिजाते श्रीमदनन्तभट्टविरचिते

अर्कविवाहप्रयोगः समाप्तः ।

अथ विवाहहोमोत्तरकर्त्तव्यमौपासनहोमविधानमभिधीयते ।

तत्राम्बलायनगृह्यम् ।

पाण्ड्यदृष्ट्या(दि)द्वी गृह्यां परिचरेदिति ।

अथ पाण्ड्यदृष्ट्यादिवचनं गृह्यप्रवेशहोमात् पूर्व्वत्वार्थम् ।

तथाच गृह्यपरिशिष्टम् ।

अथ नित्यौपासनं तस्य सायमारम्भ इति ।

शौनकोऽपि ।

यस्मिन्नङ्घ्रि विवाहः स्यात् सायमारम्भ तस्य तु ।

परिचर्या विवाहान्नेर्विद्धीत स्वयं धिजः ॥

यदि रात्रौ विवाहाग्निहोतव्यः स्यात्तथा सति ।

उपकस्योत्तरस्याङ्गः सायं परिचरेदमुम् ॥ इति ।

* अथ अर्कविवाहः कर्त्तव्यमिति नृभरति शोभेत्वात् इति केचित् । भाष्येणान्न
न दोषयित्वा । कात्यायनीयो वरः सरोवाविहारीविषमाचार्यं परिब्रूय्य तस्मादर्थं प्रति
पदकोत्वात् । अथर्ववेद्ये गृह्ये च दत्ता विधान्ये कात्यायनीयस्थाने सरोव कस्यापिपत्तयेन सरोवे
आदिसहवितर्कस्थाने आदितान्दृष्टिके सत्य च सामानि तमेव सरोवेदम् । एवं रोवेव
कात्यायनीयस्य अर्कविवाहो निर्व्वाच्यो भवतीति शोभेत्वात् ।

इदमपि नवनाशनतिक्रमे द्रष्टव्यम् ।

तथाचापसम्बन्धसूत्रभाष्यकृत् सुदर्शनाचार्यः ।

तस्य चारम्भणं रात्राविव यदि नवनाशो नातीताः ।

अतोताद्येत् परेद्युः सायमग्निहोत्रवेलायामारम्भ इति ।

अन्धत्वापि ।

प्रातर्होमे सङ्गवान्तः*कालस्त्वनुदितेऽथवा ।

सायमस्मृमिन्ते होमः कालस्तु नवनाडिकाः ॥ इति ।

अत्रानुदितहोमकालस्तु वाजसनेयिना वेदितव्यः ।

तथाच कात्यायनसूत्रम् ।

श्रीपासनस्य परिचरणमस्मृमिन्तानुदितयोरिति ।

तेषामौपासनस्यारम्भोऽपि चतुर्थीहोमानन्तरमाहितेऽग्नौ भवति

न तु विवाहान्नी । आवसथाधानं दारकाले दायाद्यकाले वेति

कात्यायनसूत्रात् । तज्ञाप्यमपि । दारकालश्चतुर्थ्यन्तरकालः ।

दायाद्यकालो धनविभागकाल इति । श्रीपासनात् पूर्वं यदि

विवाहाग्निः शान्त्येत तदा प्रायश्चित्तमुक्तं विश्वादर्शे ।

उदाहीपासनात् पूर्वमनले शान्तिमागते ।

स्थालोपाकं ततः कृत्वा श्रीपासनमयाचरेत् ॥

नवनाडिभ्य ऊर्ध्वं चेत् स्थालीपाको भवेत् वै ।

श्रीपासनं तदा कुर्यात् परेद्युः सायमेव च ॥ इति ।

* यत्तु वैश्वानरकं कालं पयादीशोदयादरे ।

य होमकालो विवाहां सङ्गवान्त इति श्रुतः । इत्याशयान्न ।

तस्य प्रादुष्करणकाल उक्त आश्रलायनसूत्रे ।

तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकाली व्याख्याताविति ।

सत्कारिकापि ।

अन्येदपराहोऽग्निमस्तं याते दिवाकरे ।

पर्युह्याग्निं परिस्त्रीर्यं पर्युह्य च ततः परम् ॥ इति ।

अथ स्रष्टमाह कात्यायनः ।

सूर्ये तु शैलमप्राप्ते पट्त्रियद्विरिहाश्रुलैः ।

प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासामदर्शने ॥ इति ।

तथा ।

दुर्हिवा सुपया वाग्निदिहारीः न विरुध्यते ।

नि(लेप)नेजनञ्च पात्राणामुपलेपनमेव च ॥ इति ।

उक्तकाले प्रादुष्करणाभावे प्रायश्चित्तसुकृताभ्युत्थानकारिकायाम् ।

प्रायश्चित्त विनियेषेण यत्र मोक्ष मवेद्विधिः ।

होतव्याज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवःस्वरितीति च ॥

अनुदितान्त्रमयलक्षणमाह कात्यायनः ।

रात्रेऽसु षोडशे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते ।

कालं त्वनुदितं भ्रात्वा तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

तथा ।

यावत्सम्यङ् भाष्यन्ते नभस्यृचाणि सर्व्वतः ।

न च लीहित्वमायाति^१ तावत्सायन्तु ह्यते ॥

१ विधायां विहरकस्तु इत्येवमिति यावत् । इति श्रीश्रीश्री ।

२ लीहितश्च नार्थेति इति सकाररवभाषायां पाठः, स एव समीचीनतया प्रविशति ।

अथ आश्वलायनादीनां होमि मुख्यकानमाह चन्द्रिकायामत्रिः ।

हन्ताद्रुहं रविर्यावहुवं हित्वा न गच्छति ।

तावहोमयिधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम् ।

रात्री प्रदीपो मुख्यः स्यादिति वेदविदो विदुः ॥ इति ।

अथ गौणकालमाह शौनकः ।

पषादस्तमयात्कालो यो भवेत्सिमुहूर्त्तकः ।

स सायं होमकालश्च प्रदीपान्त उदाहृतः ॥

यस्य पष्ठाह्निकः कालः पषादेवोदयाद्रवेः ।

स होमकालो विप्राणां सङ्गवान्त इति स्मृतः ॥ इति ।

यदि गौणकालोऽप्यतोतः स्यात्तदा प्रायश्चित्तमुक्तं ऋद्धपरिगिष्टे ।

नित्यहोममतीत्य मनस्वत्या चतुर्गृहीतं जुष्टयात् ।

रात्राद्रुहं पुनराधानमिति ।

केचित्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा प्रातर्होमात् पूर्वं सायं होमः कार्यः

सायं होमात् पूर्वं प्रातर्होमः कार्यं इत्याहुः ।

आसायं कर्मणः प्रातराप्रातः सायं कर्मणः ।

आहुतिर्नातिपदेत पार्वण पार्वणान्तरात् ॥

इति धौषायनस्मृतेरिति ।

तस्य अग्निहोत्रेणेति सूत्रं प्रपञ्चितं शौभकेन ।

अग्निहोत्रवदित्येतच्छौनकेन प्रपञ्चितम् ।

पुनः पय्येष्य चाह्वारात्तुदग्नेरपोद्य च ॥

* अथ निदानस्य कर्ममह इत्यस्मिन् एतन्मन्त्राणि सायं प्रातःपूर्वं इत्येते सर्वे
इत्येते सर्वे पूर्वमाह इति, तदनुष्ठानादिमन्त्राणां कर्ममन्त्राणि होमोक्तम् ।

तस्य प्रादुष्करणकाल उक्त आखलायनसूत्रे ।

तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्याताविति ।

तस्कारिकायि ।

ज्वलयेत्पराहोऽग्निमस्तं याते दिवाकरे ।

पर्युह्याग्निं परिसीर्य पर्युह्य च ततः परम् ॥ इति ।

एव सप्तमाह कात्यायनः ।

सूर्ये तु शैलमग्नात् पदत्रिंशद्विरिहाद्भुलेः ।

प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासामदर्शने ॥ इति ।

तथा ।

दुहिना क्षुपया चाग्निविहारो न विरुध्यते ।

नि(लेंप)नेजनञ्च पात्राणामुपलेपनमेव च ॥ इति ।

उक्तकाले प्रादुष्करणभावे प्रायश्चित्तमुक्तमाखलायनकारिकायाम् ।

प्रायश्चित्त विधयेण यत्र नोक्तं भवेद्विधिः ।

होतव्याज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवःस्वरितीति च ॥

अनुदितास्तमयलक्षणमाह कात्यायनः ।

रात्रेशु धीउशे भागे ग्रहनक्षत्रभूयिते ।

काल त्वनुदितं ज्ञात्वा तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

तथा ।

यावत्कस्यद् भाव्यन्ते नभसृक्षाणि सर्वतः ।

न च लीहित्यमायाति^१ तावत्सायन्तु ह्यथे ॥

१ विद्यतां विहरन्मुडरलमिति यावन् । इति शौचीनाम् ।

२ आदिहत्वञ्च तापेति इति उक्तावरत्तमाकाशं पाठः, अ एव समौचीनतया प्रतिभक्तिः ।

अत्र आश्रलायनादीनां होमि मुख्यकानमाह चन्द्रिकायामग्निः ।

हस्तादूर्ध्वं रविर्यावहुवं हित्वा न गच्छति ।

सावहोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम् ।

रात्रौ प्रदोषो मुख्यः स्वादिति वेदविदो विदुः ॥ इति ।

अत्र गौणकालमाह शौनकः ।

पयादस्तमयाष्कालो यो भवेत्तिमुहूर्त्तकः ।

स सायं होमकालश्च प्रदोषान्त उदाहृतः ॥

यस्तु पष्ठाङ्गिकः कालः पयादेवोदयाद्भवेः ।

स होमकालो विप्राणां सङ्गवान्त इति स्मृतः* ॥ इति ।

यदि गोणकालोऽप्यतीतः स्यात्तदा माययित्तमुहूर्त्तं गृह्यपरिशिष्टे ।

नित्यहोममतीत्य मनस्वत्या चतुर्गृहीतं जुष्टयात् । द्वादश-

रात्रादूर्ध्वं पुनराधानमिति ।

केचित्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा प्रातर्होमात् पूर्वं सायं होमः कार्यः

सायं होमात् पूर्वं प्रातर्होमः कार्य इत्याहुः ।

आसायं कर्मणः प्रातरासायः सायं कर्मणः ।

आहुतिर्नातिपद्येत पार्व्यं पार्व्यंश्वरात् ॥

इति वीषायनधृतेरिति ।

तस्य अग्निहोत्रेणिति सूत्रं प्रपञ्चितं शौनकेन ।

अग्निहोत्रवदित्येतच्छौनकेन प्रपञ्चितम् ।

पुनः पर्युष्य चाङ्गारानुदग्गन्नेरपीह च ॥

* यय निदागवृत्तं कर्ममहं शानराहुते अत्र मन्त्रः रात्रि सावनाहुते पूर्वं एतौ दर्शय
इति पञ्च पूर्वासाय इति, तदादुपशान्तिदिनहाविषान्तिविषयमिति गोरोनाथ ।

होम्यानां द्वादशानान्तु पक्वमेतेष्वधिशयेत् ।
 पयो यवागूः सर्पिषश्चोदनं दधितण्डुलाः ॥
 सोमस्तौलमयो व्रीहिर्द्वादशैस्ते तिस्रा यवाः ।
 पयश्चादोमि चत्वारि विदुः पक्वानि यात्रिकाः ॥
 दध्यादीनामपक्वानामधिशयणमिष्यते ।
 उल्मुकेन तल्लवलेदपक्वं पक्वमेव च ॥
 अधिश्रिते सुवेणायः परियिष्वेन्नयानि च ।
 पुनस्त्रिर्ष्वलता तेन परिब्यूह्य प्रहृत्य तत् ॥
 च(द)राकर्पणिवोदास्याप्यङ्गारानतिरुच्य च ।
 अग्नेः प्रद्यात्तृणेष्वेव निधाय समिधा सह ।
 तेषामेकं संस्कृतञ्च गृहीत्वा सायमग्नये ॥
 तेषां द्वादशद्रव्याणां मध्ये एकं द्रव्यमित्यर्थः ।
 स्वाहेति मन्त्रमुच्चार्य कुर्वीत प्रथमाहुतिम् ।
 प्रातर्होमे तु सूर्याय स्वाहेति प्रथमाहुतिम् ।
 तूर्णीं प्रजापतिं ध्यायेदुभयत्र द्वितीयकम् ॥ इति ॥
 अत्रान्यो विशेषः सप्तशाखातोऽवगन्तव्यः ।
 होमस्थानं स्मृत्यर्थसारे ।
 बहुशुष्केन्यनेनाग्नीं सुसमिधे हुताग्ने ।
 अङ्गारे लीलिहाने च होतव्यं नान्यथा क्वचित् ॥
 योऽनर्षिपि शुभोत्पन्नी व्यङ्गारे चैव मानयः ।
 मन्दाम्निरामयावो च दरिद्रयोपजायते ।
 अग्निः प्रदक्षिणावर्षः कर्मदद्य शुभावहः ॥ इति ॥

अन्वुपस्थापनमन्त्रानाह शौनकः ।

परिमसुन्न पर्युच्चाप्युपतिष्ठेडविर्भुजम् ।

अग्नेः सूक्तैश्च सौरैश्च प्राजापत्यैश्च नित्यशः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

हुत्वाग्निं सूर्यदेवत्वान् जपेन्नम्रान् समाहितः ।

एतदोमप्रशंसामाहाङ्गिराः ।

प्रदद्यात्काष्ठनं मेरुं पृथिवीं (च) वा सप्तागराम् ।

तत् सायं प्रातर्होमस्य तुला भवति वा न वा ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

नाग्निहोत्रात्परो धर्मी नाग्निहोत्रात्परं तपः ।

नाग्निहोत्रात्परं (ज्ञा)दानं नाग्निहोत्रात्परा गतिः ॥

तथा ।

आद्या व्याहृतयस्त्रिस्तः स्वधा स्वाहा नमो यपट् ।

यस्यैते वेश्मनि सदा ब्रह्म(लोकः)भूतः स एव तु ॥

अकरषे प्रत्यपायमाह गर्गः ।

छतदारो न तिष्ठेत क्षणमप्यग्निना विना ।

तिष्ठेत चेदिजो ब्राह्मणस्तथाच पतितो भवेत् ॥

यथा स्नानं यथा सन्ध्या वेदस्याध्ययनं यथा ।

तथैवोपासनं कार्यं न स्थितिस्तद्वियोगतः ॥

यो हि हित्वा विवाहाग्निं गृहस्य इति मन्यते ।

• अन्वुपस्थापनके, अथमसुच्छस १८६ इति प्रदर्शिते ।

! सदुर्गमत्वादिभैः, अथमसुच्छस १०० इति प्रदर्शिते ।

अर्धं तस्य न भोक्तव्यं हथापाकी हि स स्मृतः ॥
 यत्र नाश्रन्ति वै देवाः पितरोऽतिथयन्त्या ।
 हथापाकः स विज्ञेयो न तस्याद्यात्कथञ्चन ॥
 हथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 प्राणायामगतं कृत्वा घृतं प्राण्य विष्टुष्यति ॥ इति ।
 इति नित्यहोमविधानम् ।

अथ सूतकादौ होमविधानम् ।

तत्र कात्यायनः ।

सूतके सूतके प्राप्ते नित्यकर्म न सन्त्यजेत् ।
 पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥
 चरुं स्थालीपात्रं, होमं नित्यहोमम् ।
 ग्रीनकीऽपि ।

आर्त्ताग्निं सूतके श्रावे स्वयं न जुहुयाद्भिजः ।
 श्रौताग्निन्तु स्वयं हुत्वा समाप्ते वा स्वयं हुनेत् ॥
 आर्त्ताग्निमात्मनीऽन्येषामभावे सूतकादिषु ।
 समारीष्य तदन्ते तु विद्वत्सु जुहुयात्स्वयम् ॥

• अस्य प्रतिपद्यवगाहः कः पदः ।

विष्टुष्यति पशोषो न भावपाकोपशोषिकः ।

शान्ताजयन्तिशो वा न दुष्करोतिनाः विना ॥

अतीताहुतयः सर्वा हुनेन्निष्कृतिपूर्विकाः ।
 घृतैश्चतुर्गृहीतेषु कार्या तन्निष्कृतिः सदा ॥
 अतीते हादगाहे तु पूर्णाहुत्वष्टकं हुनेत् ।
 प्राङ्ना(मा)नाद्य ततो हुत्वा गार्होऽप्यग्निर्विनश्यति ॥

जायत्यनलेऽपि स एवाह ।

जायत्येवानले होमानतिक्रामेद्दहनपि ।
 आज्यं चतुर्गृहीत्वैतत् सुवेष प्रकृतसुचि ॥
 तदा कृत्वान्यसंस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।
 आज्यं चतुर्गृहीत्वैतत् सुवेष प्रकृतसुचि ॥
 उक्त्वा मन्त्रं मनो ज्योतिर्भुषतामिति* पूर्वकम् ।
 हुत्वा सक्रदतीतांश्च होमान् कृत्वा यथाक्रमम् ॥
 पथात् स्वकान्हीमश्च विदधीत यथा पुरा ।
 प्रायश्चित्तमिदं केचित् प्रतिहोमव्यतिक्रमे ॥ इति ।

प्राङ्हरिति शेषः ।

चन्द्रिकायामपि ।

कालातीतेषु होमेषु उत्तरेष्वागतेषु च ।
 कालातीतानि हुत्वैव उत्तराणि ततश्चरेत् ॥
 यस्वतीतान्यतिक्रम्य उत्तराणि समाचरेत् ।
 न देवाग्नेयं च पितृभ्रातृद्विभूषतिष्ठते ॥ इति ।

अश्वेतिकर्त्तव्यतामाह स एव ।

* मगो ज्योतिर्भुषतामाज्यस्य उदरतिथ्यंशमित्यत्र मगोऽपि । अरिष्टं यज्ञं सन्निभं दधातु
 विषेदेराह इह मास्यवभामो प्रतिष्ठ ॥

पृथक् पृथगतीताम् होतव्या हुतयोऽखिलाः ।

नित्याग्निहोत्रबहुत्वा परिस्तीर्य्य प्रति प्रति ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

प्रतिहोममपिष्णुत्व कुर्यात् परिसमूहनम् ।

पर्युक्षण चेत्युक्तीऽयमीपासनविधिक्रमः ॥

इति सूतकादौ होमविधाननिर्णयः ।

अथापवस्य कालहयेऽपि होमायज्ञौ प्रजापतिराह ।

सायप्रातस्त्रयौ होमावुभौ सायं समस्य तु ।

आपन्नो जुहुयात्तत्र समिदेकायथा द्वयम् ॥

सायंहोमस्य सुख्यत्वात्तदीयं तन्त्रमिष्यते ।

चतस्र आहुती कुर्यात्तत्र द्वे सायमाहुती ॥

द्वे प्रातराहुती सायं होमे चैका समिदयदि ।

समित् सता द्वितीया चेत् सा भवेत्प्रातराहुतो ॥

द्विः सायं होमवम्बुष्याद्विः प्रातर्होमवत् सु(च)वम् ।

उपस्थानं सकल्कार्यं शैवं प्रकृतिवद्भवेत् ॥

अत्र न्युपपद्यमान्यहोमादिविषयम् ।

तथा ।

केचिद्दे आहुती हुत्वा मंवे(वि)शैव निमौल्य (च) वा ।

विच्छिद्यौवं तु तौ होमी कुर्युर्द्वे आहुती ततः ॥

गुर्वापदि समस्यन्ते प्रातः सर्वे कदाचन ।

यावन्तोऽत्र समस्यन्ते सर्वे सायमुपक्रमाः ।

प्रातःकालापवर्गाथ न तु प्रातरुपक्रमाः ॥ इति ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि ।

सायंप्रातर्होमौ सायं वा समस्यस्य तु प्रातरिति ।

अत्रापि विशेषः स्मृतिभास्करे ।

सर्वाथौपवसथ्याहे सायं होमः पृथग्भवेत् ।

तथैव यजनोद्येऽङ्गि प्रातर्होमो भवेत् पृथक् ॥

इति होमसमाप्तविधानम् ।

अथ पक्षहोमविधानम् ।

तत्र यथात्रपद्यः ।

एकेऽभ्युदितहोमाः स्युरन्येऽनुदितहोमिनः ।

अन्ये तु दिनहोमाश्च पक्षहोमास्तथापरि ॥

प्रवासी चाग्निहोत्री (च) यस्त्रीन् पञ्चाङ्गं सप्त वा ।

दातव्यो होम एकाहे सायम्प्रातः पृथक् पृथक् ॥ इति ।

अनेन यावत्कार्तं व्यासङ्गस्तापहोमोऽभ्यनुज्ञायते । न तु पक्षहोम-
नियमः ।

सरोच्चिरपि ।

शरीरापङ्गवेदूयश्च भयात्तत्र गजायते ।

तथान्यास्यपि त्वापक्षु पक्षहोमो विधीयते ॥

पक्षहोमं तथा हृत्वा मध्ये तस्मान्निवर्त्तितः ॥

होमं पुनः प्रकुर्याद्विज्ञदा दीपो न विद्यते ॥

• इतिपु पक्षहोमेषु मध्ये तस्मान्निवर्त्तितः ।

होम पुनः प्रकुर्याद्विज्ञदा दीपो न विद्यते ॥ इति संस्काररत्नभाष्यार्थं यावत् ।

पृथक् पृथग्गतीतान् हुतव्या हुतयोऽस्त्रिणाः ।
नित्याग्निहोत्रवद्वत्वा परिस्रोत्ये प्रति प्रति ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

प्रतिहोममपिष्णुत्व कुर्यात् परिसमूहनम् ।
पर्युक्षणं चेत्युक्तोऽयमौपासनविधिक्रमः ॥
इति सूतकादौ होमविधाननिर्णयः ।

अथापन्नस्य कालद्वयेऽपि होमागत्तौ प्रजापतिराह ।
सायंप्रातस्तनौ होमावुभौ सायं समस्य तु ।
आपन्नो जुहुयात्तत्र समिदेकाघवा इयम् ॥
सायं होमस्य मुख्यतात्तदीयं तन्मिष्यते ।
अतस्त आहुती कुर्यात्तत्र हे सायमाहुती ॥
हे प्रातराहुती सायं होमे चैका समिद्वयदि ।
समित् कृता द्वितीया चेत् सा भवेप्रातराहुती ॥
द्विः सायं होमवन्मृज्याद्विः प्रातर्होमवत् सु(च)वम् ।
उपस्थानं सकृत्कार्यं शेषं प्रकृतिवद्भवेत् ॥

अत्र सुवप्रहणमाज्यहोमादिविषयम् ।

तथा ।

केचिद्दे आहुती हुत्वा संवे(षि)श्रैव निमील्य (च) वा ।
विच्छिदौवं तु तौ होमौ कुर्यात्तं आहुती ततः ॥
शुर्व्यापदि समस्यन्ते प्रातः सर्वे कदाचन ।
यावन्तोऽत्र समस्यन्ते सर्वे सायमुपक्रमाः ।
प्रातःकालापवर्गाश्च न तु प्रातरुपक्रमाः ॥ इति ।

उदयेऽस्तमये वापि दम्भती चेद्दिनिर्गतौ ।
 भारुद्रो वा धृतो वाग्निर्लौकिकः स्यात्तद्वै हि ॥
 प्रोषिते तु प्रिये पत्नी यदि ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
 होमकाले यदि प्राप्ता न सा दोषेण युज्यते ॥

कात्यायनसु ।

अन्नाद्यनुगते यत्र होमकालद्वयं व्रजेत् ।
 उभयोर्विप्रवासे वा लौकिकाग्निर्विधीयते ॥

अथ सभार्यस्य धिरकालप्रवासकरणमस्ति चेत्तदा अरण्योरात्मनि
 समिधि वा अग्निं समारोप्य गच्छेत् ।

तथाच शौनकः ।

अथ प्रधाषाद्यापत्सु समारोपणमुच्यते ।
 अरण्यात्मसमिप्सेव रृद्धस्याग्नेर्यथाविधि ॥
 अग्नीं प्रज्वलिते रृद्धे प्रतपेदरणीहयम् ।
 अश्वत्थं समिधं वापि अयं ते योनिरित्यूचा ॥
 या ते अग्ने यन्नियेति पाषाणारोपयेत् वा ।
 आपद्वेषं समारोप्य ततः प्रत्यशरोहयेत् ॥
 अथारण्यो. समारुद्रमरणीभ्यां मयेत् पुनः ।
 प्रत्यशरोहैत्वनयावात्मारुद्रं ततः श्वसन् ॥
 आत्मारुद्राग्निमादध्यालौकिकाग्नाष्टधानया ।
 समिदारुद्रमग्निश्च लौकिकाग्नाष्टधानया ॥
 समिधं तां समाधाय काले होमं समाचरेत् ।

तस्यैतिकसंबन्धतामाह आचार्यः ।

हुत्वा सायम्प्रतिपदि चतुर्दश चतुर्दश ।

पृथग्गृहीत्वा मन्त्राभ्या द्विराहृत्य पृथग्धुनेत् ॥

द्वितीयाया तथा प्रातर्होमान्तेऽभ्यर्च्य पाषकम् ।

पञ्चहोमं चरुदेवमग्निमानापि चापदि ॥ इति ।

अध्यायः । घोरापभ्रातौ पञ्चहोमं कुर्यात् । तदयया शुक्ले
कृत्वे वा प्रतिपदि स्यालीपाकं कृत्वा सायङ्काले पर्युक्षणादिसमित्-
प्रक्षेपान्तं सकृत्कृत्वा आहुतिप्रमाणं क्षीम्यद्रव्यं चतुर्दशहत्वः पृथक्
पात्रयोगृहीत्वा अग्नये स्वाहेति प्रथमगृहीतं सर्व्वं हुत्वा मन्त्रापतये
स्वाहेति द्वितीयगृहीतं सर्व्वं हुत्वा पर्युक्षणाद्युपस्थानान्तमद्भुजातं
सकृत् कुर्यात् । एवमेव द्वितीयायां प्रातरपि । अयामावास्यायां
पोषमास्यां वा योद्वियागारादग्निमाहृत्य भूमिसंस्कारपूर्व्वकं
कुण्डे निधाय घोरापदगृह्णीतौ पूर्व्ववत् स्यालीपाकं कृत्वा पूर्व्ववत्
पञ्चहोमं कुर्यात् । एवं सततं पञ्चत्रयं पञ्चहोमे कृते सति पुन-
राधानं कार्य्यम् । पञ्चत्रये पुनराधेयमादधीत इत्यापस्तम्बस्मर-
णात् ।

श्रुत्यर्थसारे तु यावदापत्तावत्पञ्चहोम कार्य्य इत्युक्तम् ।

एवमापन्नतः पक्षे पक्षे चैवं समाचरेत् ।

आपद्भेदतुषसंत दीर्घकालं कथञ्चन ॥

यावज्जीवमविच्छि(सं)सान् पञ्चहो(मं)मान् समाचरेत् ।

आपद्देवावधिस्तत्र न पञ्चगवनावधिः ॥ इति ।

अथ सीमालङ्घने दीवमाह शौनकाः ।

उदयेऽस्तमये वापि दम्पती वेदिनिर्गतौ ।
 भारुद्धो वा धृतो वाग्निर्लौकिकः स्यात्तदेव हि ॥
 प्रोपिते तु द्विये पत्नी यदि ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
 होमकाले यदि प्राप्ता न सा दीपेष युज्यते ॥

कात्यायनसु ।

अग्नावनुगते यत्र होमकालद्वयं व्रजेत् ।
 उभयोर्विप्रवासे वा लौकिकाग्निर्विधीयते ॥

अत्र सभायेस्य चिरकालप्रवासकरणमस्ति चेत्तदा अरक्षोराग्नि
 समिधि या अग्निं समारोप्य गच्छेत् ।

तथाच यौनकः ।

अथ प्रयाणाद्यापत्सु समारोपणमुच्यते ।
 अरस्थानसमिस्त्रेय गृहस्थान्नेर्यथाविधि ॥
 अग्नौ प्रज्वलिते गृह्ये प्रतपेदरणीहयम् ।
 अश्वत्थं समिधं वापि अयं ते योनिरित्युच्चारु ॥
 या ते अग्ने यच्चियेति पाणावारोपयेत वा ।
 आपद्वयं समारोप्य ततः प्रत्यवरोहयेत् ॥
 अवारण्योः समारुद्धमरणीभ्यां भयेत् पुनः ।
 प्रत्यवरोहैत्यनयायाआरुद्धं ततः श्वसन् ॥
 आआरुद्धाग्निमादध्याह्नौकिकाग्नाह्वानया ।
 समिदारुद्धमग्निश्च लौकिकाग्नाह्वानया ॥
 समिधं तां समाधाय काले होमं समाचरेत् ।